

Tasavvuf'ta Âdâb ve Erkân Risâleleri

Sâfi ARPAGUŞ*

Kübra Betül BAYDAR**

I. Tasavvuf'ta Edep ve Âdâb Kavramları

Da'vet, iyi tutum, incelik, kibarlık, hayranlık ve takdir anlamlarına gelen edep, bir toplumda örf, âdet ve kural hâline gelmiş ahlâk, iyi tavır ve davranışlar veya bunları kazandıran bilgi düzeyi anlamında kullanılmıştır.¹ Edep kelimesinin kökü ve anlamı üzerinde birkaç farklı görüş olmasının nedeni, bu kelimenin İslâm öncesi kullanımı ve İslâm'la birlikte kazandığı yeni anlamlarındaki farklılıklardır. İslâm öncesinde daha çok ahlâkî ve örfî konularda Arap dili belâgat ve fesâhatına ilişkin meseleleri ifade etmek için kullanılırken İslâmiyet sonrası bu anlamlarla beraber bilgi, bilgilendirme ve terbiye etme gibi anlamlarda da kullanılmıştır. Nitekim "Rabbim beni edeplendirdi ve edebimi güzel yaptı" rivâyeti, edep kelimesinin bilgi ve terbiye anlamını yansıtmaya bakımından önemlidir.²

Bununla birlikte tâlim ve terbiye ile edep arasındaki farka dikkat çeken bazı müelliflere göre te'dib, istenilen ve hedeflenen şeye taalluk ederken; tâlim, şer'î

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı.

** Arş. Gör., Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tasavvuf Anabilim Dalı. Mustafa Çağırıcı, "Edep", *DİA*, c. 10, 1994, s. 412.

1 Mustafa Çağırıcı, "Edep", *DİA*, c. 10, 1994, s. 412.

2 Sülemî, Kuşeyrî, Hücvirî ve İbnü'l-Arabî'nin hadis olarak zikrettikleri "أَدَّبَنِي رَبِّي فَأَحْسَنَ تَأْدِيبِي" (Rabbim beni edeplendirdi, edebimi güzel yaptı) ifadesine Sülemî ve Kuşeyrî yalnızca terbiye etme anlamıyla, Hücvirî ve İbnü'l-Arabî ise edebî bilgi ve bilgilendirme anlamını vurgulamak suretiyle yer vermektedir. Sülemî, *Cevâmiu Âdâbi's-süfîyye*, Etan Kohlberg (thk.), Kudüs: Jerusalem Academic Press, 1976, s. 3; Kuşeyrî, *Risâle -Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi-*, Süleyman Uludağ (çev.), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014, s. 372; Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb -Hakikat Bilgisi-*, Süleyman Uludağ (çev.), s. 396; İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, Ekrem Demirli (çev.), İstanbul: Litera Yayıncılık, c. 3, s. 241 (69. bâb).

meselelerle ilgili bulunmuştur. Dolayısıyla te'dibin kullanımı örfî ve dünyevî, tâlimin kullanımı ise daha çok şer'î alanlardır.³ Bu yaklaşım, edebîn Müslüman ahlâkını şekillendiren bir olgu olduğunu ve bu çerçevede hikmete uygun davranmak ve şeriata göre yaşamının ibadet hayatı ve günlük davranışlarda önemli bir değer haline geldiğini göstermektedir.

Edep kelimesinin, nispeten sosyal ve örfî durumları ifade eden lügat anlamları ile sonradan kazandığı ve daha çok dinî-ahlâkî unsurlar ihtiva eden anlamları arasındaki ilişki dikkat çeker. Bu doğrultuda edebîn İslâm'la birlikte kazandığı “bilgiyi de ihtiva eden” anlamı müstakil bir araştırma konusudur. Ancak başta “ziyafete çağırarak” anlamı olan edebîn, İslâm'la birlikte önce “fazilet” ve “da'vet” anlamlarına, daha sonra da “talim”, “terbiye” ve “edebiyat” anlamlarına dönüştüğü düşünülmektedir. Bu bağlamda “kendisine sahip olan kişiyi küçük düşürücü durumlardan koruyan meleke” olarak tanımlanan edebîn, “riyâzeti'n-nefs” ve “mehâsinü'l-ahlâk”ı öğrenmek, “sıyânetü'n-nefs” (nefsi korumak), “güzel ahlâk” ve “faziletli amelleri yerine getirmek” şeklindeki anlamlarının öne çıkarıldığı görülmektedir.⁴ Ebû Muhammed Cerîrî'nin (ö. 321/933) “Güzel ve yüksek olan her nevi huyu edinmek, çirkin ve aşağı olan her nevi huydan kurtulmak” şeklindeki tasavvuf tanımı da bu anlamları ihtiva etmektedir.⁵

Edebe ilişkin bu kabullerin tasavvuf metinlerindeki tasnifte de etkili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Serrâc'ın (ö. 378/988) dünya ehli, din ehli (*zâhid*) ve havâs ehli (*ârif*) için yaptığı edep tasnifinde fesâhat, belâgat, Arap şiirlerini bilmek ve sanatkârlık konularını dünya ehline; nefislerin riyâzeti, uzuvların eğitilmesi, gönlün temizliği, şer'î sınırları korumak ve şehvetlerin terki meselelerini din ehline; kalbin temizliği, mânevî surlara riâyet etme, ahde vefâ, hâl ve vakti muhafaza, havâtür, vârid ve ilhâma itibar etmeme, gizli ve âşıkının bir denge üzere olması mevzûlarını havâs ehline tahsisi edebîn yapılmış tariflerinde öne çıkan unsurları kuşatır niteliktedir.⁶ Sülemî (ö. 412/1021) edebî, tasavvufî terminolojide “*ibnü'l-vakit*” olmak şeklinde ifadesini bulan, içinde bulunulan vakti gözetmek suretiyle her vakit için en uygun olanı yaşamaya çalışmak, ayrıca içinde bulunulan hâli fazla düşünmemek şeklinde tanımlamaktadır.⁷

3 Muhammed b. A'la b. Ali el-Farukî el-Hanefî Tehânevî, *Mevsûatu Keşşâfu istulâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, Refik el-Acem (ed.), Ali Dahruc (thk.), Corc Zeynatî ve Abdullah Hâlidî (çev.), Beyrut: Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], c. 1, s. 127-128; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-muhît Tercümesi*, Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi (haz.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013, c. 1, s. 274.

4 Tehânevî, *Mevsûatu Keşşâfu istulâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, c. 1, s. 128; Seyyid Şerif Cürçânî, *Ta'rifât*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983, s. 15; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-muhît Tercümesi*, c. 1, s. 273, 274.

5 Bkz. Kuşeyrî, *Risâle*, s. 368.

6 Ebû Nasr Serrâc, *Lüma*, Hasan Kâmil Yılmaz (çev.), İstanbul: Erkam Yayınları, 2012, s. 164. Serrâc'ın yaptığı bu değerlendirmeyi Kuşeyrî de zikretmektedir. Bkz. Kuşeyrî, *Risâle*, s. 374.

7 Sülemî, *Cevâmiu Âdâbi's-süfiyye*, Etan Kohlberg (thk.), s. 33.

göre mârifet olmadığında edep de yoktur. Dolayısıyla sülûkte hedefe ulaşma yollarından biri de edeptir.¹³ Edep bilgi (*mârifet*) yolu olarak benimsendiği gibi bazı müellifler tarafından iman konuları içerisine de dahil edilmiştir. Kuşeyrî (ö. 465/1072) tevhid, iman, şeriat ve edebi birbirlerinin müsebbibi ve mûcibi kabul etmekte ve buradaki diğer kavramlara ait kemâllerin edeple mümkün olduğunu belirtmektedir.¹⁴ Allah'ın razı olduğu şekilde edeplenme ise “muhabbetullaha ehil olanlar” zümresine girmenin bir adımı olarak görülmektedir.¹⁵ Bu bağlamda Hücvirî (ö. 470/1077) makâmlar ve vakitlerin gerektirdiği edebe binaen edebi, mânevî terakkînin vesilesi ve Allah'a yakınlığın sebebi olarak ele almaktadır.¹⁶ Allah'a ulaşmada hikmetin gereği olarak edebe riâyet edildiği zaman, tahkîk ehli olma yollarının açılması da seyrüsülûkte edebî konumunun anlaşılması bakımından önemlidir.¹⁷

İbnü'l-Arabî edep kavramını birtakım kurallara uymak, terbiye edilmek¹⁸ ve mârifete uygun hareket etmek olarak¹⁹ tarif etmektedir. Bununla birlikte o, bilgi sahibi olmayı ve bu bilgiyle amel etmeyi de edep sahiplerinin nitelikleri arasında sayar.²⁰ Ona göre içinde bulunulan durum ne olursa olsun Allah ve Resûlü'ne karşı bir saygısızlık olarak kabul edilebilecek her türlü davranıştan mümkün olduğunca sakınmak edebî gereklerindedir. Aynı zamanda İbnü'l-Arabî edebi, teklif ile aynı mertebeye kabul etmektedir.²¹

İbnü'l-Arabî'nin edep kavramına ilişkin değerlendirmelerinde vahdet vurgusunu görmek mümkündür. Bu çerçevede İbnü'l-Arabî Allah'ın mutlak vahdetine zarar verecek her hareket ve sözü edebe aykırı bulmaktadır.²² Yine Allah'a saygının bir gereği olarak verdiği hükmün sınırlarına riâyet etmek de edebî gereğidir.²³ Bu anlamlarına ilaveten tarikat hayatının birtakım kurallara bağlanmasının neticesinde ortaya çıkan tarikat içi davranış biçimlerini belirli ilkelere göre yerine getirmek İbnü'l-Arabî tarafından edep ile ilişkilendirilmiştir. Burada edep, şeyh

13 Kuşeyrî, *Risâle*, s. 127, 134.

14 Kuşeyrî, *Risâle*, s. 372-373.

15 Kuşeyrî, *Risâle*, s. 373.

16 Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 103-104.

17 William Chittick, *Sufî'nin Bilgi Yolu*, Ömer Saruhanlıoğlu (çev.), İstanbul: Okuyan Us Yayıncılık, 2016, s. 212.

18 İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, c. 2, s. 132 (31. bâb).

19 İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, c. 2, s. 233 (41. bâb).

20 İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, c. 2, s. 199 (37. bâb).

21 İrşad görevi olanların teklif ve edep gereği Allah'ı görmüş bile olsalar halka geri dönmeleri gerektiği şeklindeki değerlendirmesi buna işarettir. Bkz. İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, c. 2, s. 269, 270 (45. bâb).

22 İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, c. 2, s. 368 (57. bâb).

23 İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, c. 3, s. 115 (68. bâb).

tarafından müride öğretilen ve müridin geçirdiği çeşitli imtihanlara taalluk eden bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴ Edebin dört mertebesine işaret eden İbnü'l-Arabî bunları şeriat, hizmet, hak ve hakikat edebi şeklinde isimlendirmiş; *Fütûhat*'ta edep makâmlarından biri olarak zikrettiği hakikat edebini fânî olmak ve her şeyi Allah'a ırcâ ederek edebi terk etmek anlamında kullanmıştır. İbnü'l-Arabî, görünürde edebe muhalif olan bu davranışın özü itibariyle edebın zirvesi kabul edilebileceğini ve bu makâmıdakilerin naz makâmında olduğunu belirtmektedir. Edebi Allah dışındakileri dikkate almak şeklinde yorumlayan İbnü'l-Arabî, başkalarının olmadığı bir makâmda edebın de olmayacağını söyler. İbnü'l-Arabî'ye göre bu makâm Allah'ın seçkin kulları tarafından benimsenmiştir.²⁵

Sûfilere göre edep yalnızca öğrenilip gerektiği yerde sergilenen bir davranış biçimi değil, sekr ve galebe hâllerinde dahi kişinin tüm davranışlarına etki eden bir yaşayış tarzı, belli kurallar çerçevesinde yerine getirildiğinde hikmete uygun davranarak şeriatı gözetmeyi sağlayan ve bunun için ibadetleri yerine getirmenin gerekli olduğu bir haslettir.²⁶ Bundan dolayı vecdin galebe hâline gelip, kişiyi şeriatın âdâbına uygun hareket etmekten alıkoyacak bir hâl almasından koruması için kâmil bir mürşid her zaman gerekli görülmektedir.²⁷

II. Kapsam ve Konularına Göre Risâleler

A. Allah-İnsan İlişisine Odaklanan Âdâb Metinleri

Edeb kavramının birden fazla manasının bulunması sebebiyle ilimler tasnifi yapan ve bibliyografik eser yazan müelliflerin tasnifte gözettikleri ilkelerin araştırılmaması durumunda bir takım karışıklıkların ortaya çıkabileceği gözlenmektedir. Edebi, görgü kuralları bütünü şeklinde ele alanlar olduğu gibi bir ilim olarak edebiyatın temelini yerleştirenler de olmuştur. Görgü kuralları olarak ele alınmasının neticesinde çeşitli konulara dair âdâb kurallarını ele alan geniş bir literatürün oluştuğu görülmektedir.²⁸ Edep kavramının ahlâkî ve sosyal içerik kazanması ise VIII. yüzyıldan itibaren yazılan eserlerde görülmektedir.²⁹

24 İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, c. 4, s. 227 (69. bâb).

25 İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, c. 8, s. 70-74 (168. ve 169. bâb). İbnü'l-Arabî bu taksimde ayrıca hakkın ve hakikatin edebinin farkına işaret etmektedir. Bu iki kavramdan hakkın edebini, hak kimde meydana gelir ve buna göre kim hüküm verirse onu kabul etmek ve bu doğrultuda hareket etmek şeklinde anlamlandırmakta; hakikatin edebini ise başkasının varlığına bağlı olan edebın Allah'tan başkasından fânî olmak nedeniyle terk edilmesi anlamında olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bkz. Denis Gril, "Adab and Revelation or One of the Foundations of the Hermeneutics of Ibn 'Arabi", *Muhyiddin Ibn 'Arabi A Commemorative Volume*, S. Hirtenstein ve M. Tiernan (eds.), Shaftesbury: Element Books, 1993, ss. 228-263.

26 Chittick, *Sufi'nin Bilgi Yolu*, s. 214 - 215.

27 Kuşeyrî, *Risâle*, s. 483.

28 Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Çağırıcı, "Edep", *DİA*, c. 10, s. 412.

29 Farklı ilim dallarında âdâb adıyla yazılan, fakat mevzûunu o ilme dair meselelerin oluşturduğu kitaplar da İslâm ilimleri literatüründe fazlaca yekûn tutmaktadır. Fıkıh ilminde ❖

Hicrî II. asrın sonlarına doğru telifine başlandığı tespit edilen “âdâbu’s-sûfiyye” literatürünün ilk örnekleri sonraki dönemlerde yaygınlık kazandığı şekliyle doğrudan mürid-mürşid hukûku yerine dünya ve ahiret mutluluğunu tesis etmek için gereken ahlâkî unsurları öne çıkarmaktadır. Bu metinlerin temel önceliği; sonraki sûfî müellifler tarafından hâl ve makâm şeklinde isimlendirilen kavramların belirlenmesine ve bu kavramların kulluktaki yerini tespitiye yöneliktir. Bu eserlerin literatür içerisinde âdâb-ı tarikat, hurde-i tarikat, miyâr-ı tarikat, tarikatnâme, erkannâme, usûl-i tarikat şeklinde isimlendirmeleri yapılmıştır.

Tespit edilebildiği kadarıyla âdâbu’s-sûfiyye literatürünün ilk örneği Şakîk-i Belhî’nin (ö. 194/810) *Âdâbü’l-ibâdât*’ıdır. Tasavvuf metinlerinde genellikle sözlerine yer verilen, fakat eserine herhangi bir atıfta bulunulmayan Şakîk-i Belhî, *Âdâbü’l-ibâdât*’ta hâller ve makâmlar hakkında -bugünkü bilgilerimiz dahilinde- yazılı kaynak bırakan ilk sûfidir. Şakîk’in risâlesi tasavvuf tarihindeki kavramsal dönüşümün görülmesi açısından da dikkate değerdir. Zira *Âdâbü’l-ibâdât*’ta yer alan “menzil” ve “menzilin nûru” kavramları sonraki dönemlerde hâl ve makâm şeklinde kavramlaştırılmıştır.³⁰ Şakîk’in risâlede zikrettiği menziller ve bu menzilleri

“edebü’l-kâdî” adıyla yazılmış kitaplar İslâm muhâkeme hukûkunun ve bu alanda yazılan eserlerin genel adı olmuş ve bu isimle eserler telif edilmiştir. Bu eserlerde kâdînin yapması ve kaçınması gerekenlere yer verilmiştir. Bkz. Tehânevî, *Mevsûatu Keşşâfu usulâhâti’l-fünûn ve’l-ulûm*, c. 1, 1996, s. 128; Ebû Yûsuf Ya’kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa’d Kûfî Ebû Yûsuf, “Edebü’l-kâdî” için bkz. Fuat Sezgin, *GAS*, Leiden: E. J. Brill, 1967, c. 1, s. 421; Ebû Bekr Ahmed b. Amr eş-Şeybânî el-Hassâf, “Edebü’l-kâdî”, *GAS*, c. 1, s. 437; Ebû Abdullah Hasan b. Ziyâd el-Lü’lû’î, “Edebü’l-kâdî”, *GAS*, c. 1, s. 433; Şeybânî, “Edebü’l-kâdî”, *GAS*, c. 1, s. 432; Heysem b. Süleyman, “Edebü’l-kâdî ve’l-kazâ”, *GAS*, c. 1, s. 476; Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ahmed et-Taberî İbnü’l-Kas, *Edebü’l-kâdî*, Hüseyin Halef Ceburî (thk.), Taif: Mektebetü’s-Siddik, 1989; Salim Ögüt, “Edebü’l-kâdî”, *DİA*, c. 10, s. 1994, s. 408-410. Farklı amaçlarla Arap dili, eğitim, ahlâk ve hadis alanlarında edeb isimli eserlerden bazıları: Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebû’l-Ferec el-İsfahanî, *Edebü’l-gurabâ*, Selâhaddin el-Müneccid (haz.), Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Cedid, 1982; Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh b. Abbâs b. Muhammed b. Sûl-Tegin Bağdâdî Şatrançî Suli, *Edebü’l-küttâb*, Muhammed Behcet el-Eserî (thk.), Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1922; İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, Kahire: el-Matbaatü’l-Behiyye, 1300; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhîm İbn Ebû Şeybe, *Kitâbü’l-edeb*, Muhammed Rıza el-Kahveci (thk.), Beyrut: Dârü’l-Beşairi’l-İslâmiyye, 1999; İbn Sahnûn, *Âdâbü’l-muallimîn*, [y.y.]: Dârü’l-Kütübi’ş-Şarkıyye, 1972, *GAS*, c. 1, s. 473; Ebu’l-Kasım el-Kûfî, “*el-Âdâb ve mekârimu’l-ahlâk*”, *GAS*, c. 1, s. 543; Ebû Bekr Acurrî, “Edebü’n-nüfûs”, *GAS*, c. 1, s. 195. Ayrıca Âdâbu’l-bahs başlığıyla yazılan kitaplar da münâzara ilmine dair yazılmış kitaplardır. Ka’bî’nin (ö. 319/931) *el-Cedel ve âdâbü ehlih*’i ve Ebu İshâk el-İsferâyinî’nin (ö. 418/1027) *Edebü’l-cedel*’i cedel ilminin âdâbına dair yazılmış eserlere örnektir. Bkz. Tehânevî, *Mevsûatu Keşşâfu usulâhâti’l-fünûn ve’l-ulûm*, s. 128; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu’l-muhît Tercümesi*, c. 1, s. 274.

30 *Âdâbü’l-ibâdât*’ta yer alan menzillerden birincisi zühd menzildir. Bu menzil kişiyi hazzardan uzaklaştıran bir amel olarak açlıkla ve nefsi dünyevî isteklerden uzaklaştıracak diğer amellerle irtibatlandırılmıştır. Nefs aç olduğu zaman Allah’tan gafil olmaz ve şehvetlere yönelmez. Bir kişinin günü böyle geçtiğinde ise kalbinde açlığın ve zühdün nûru kalır. Bu hâl kırk gün devam ettiğinde ise kalpte karanlık kalmaz ve Allah’ın bıraktığı nûr kalır. Şakîk, menzillerden ➤

aşabilmenin yolları incelendiği zaman *Âdâbü'l-ibâdât*'ın seyrü sülûke başladıktan sonra yaşanacak dönüşümün anlatıldığı bir eser olduğu görülür. Ayrıca kişinin ahlakını güzelleştirmek için amel işlemesi ve nefsin tuzaklarına karşı uyanık olması edeple bağlantılı olarak incelenen konulardandır.³¹

Hicrî III. asırda kaleme alınan ve günümüze ulaşan eserlerde II. asırdaki örneklerinde olduğu gibi nefsin hâlleri ve eğitilmesine yönelik meselelerin ele alındığı görülmektedir.³² Şakîk-i Belhî ile Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) aynı konuya farklı perspektiflerle yaklaşmaları, müelliflerin kendi yorumlarını ortaya koyduklarının örneği olarak gösterilebilir. Nitekim nefis terbiyesi Şakîk'te az yemekle irtibatlanırken, Muhâsibî'de nefse karşı sürekli teyakkuz halinde olarak kalpteki gafleti yok etmek şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu yüzyılda yazılmış olup kaynaklarda adları geçen fakat günümüze ulaşmamış başka âdâb eserlerinin de kaleme alındığı tespit edilmiştir.³³ Günümüzde ulaşamayan fakat kataloglarda

ikincisi olan havf menzili zühd menziliyle birbirini tamamlar nitelikte ele almaktadır. Şakîk'e göre havf ve zühd menzilleri, birbirlerini tamamlama noktasında birbirlerinin müsebbibidirler. Havf olmadan zühd tam olmayacağı gibi zühd de havf için vardır. Zühd ve havf menzilinin akabinde bu iki menzili de kuşatan bir menzil olarak şevk menzili karşımıza çıkmaktadır. Seyrû sülûkteki bir mürid için cennete şevk duymak o kadar üstün gelir ki havfı unuttur. Şevk menzili kişinin iradesi ve teveccühüne bağlı olarak muhabbet menziline zemin hazırlar. Muhabbet menzili diğer üç menzilin üstünde bir menzildir ve herkes bu menzile ulaşamaz.

- 31 M. Nedim Tan, "Tasavvuf İstilahlarının Teşekkül Dönemi Açısından Şakîk-i Belhî'nin *Âdâbü'l-ibâdât*'ı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 45 (Eylül 2013), ss. 155-190.
- 32 Buna örnek olarak Hakîm Tirmizî'nin *Menâzilü'l-kurbe*'si ve Muhâsibî'nin *Âdâbu'n-nüfûs*'u verilebilir. Bkz. Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Âdâbu'n-nüfûs*, Abdülkadir Ahmed Atâ (thk.), Beyrut: Dâri'l-Cil, 1987; Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Nefsî Terbiyesi*, Mehmet Zahit Tiryaki (çev.), İstanbul: Hayy Kitap, 2011; Hakîm Tirmizî, *Menâzilü'l-kurbe*, Halid Zehrî (thk.), Rabat: Câmiatu Muhammed el-Hâmis, 2002; Hakîm Tirmizî, *Allah'a Yakınlığın Dereceleri*, Mehmet Zahit Tiryaki (çev.), İstanbul: Hayy Kitap, 2013.
- 33 Ahmed b. Âsım el-Antâkî (ö. 239/853), *Devâu dâ'i'l-kulûb ve ma'rifeti himemi'n-nefs ve âdâbihâ*'da şeyhi Muhâsibî'nin ortaya koyduğu nefis muhasebesi yolunu geliştirmiş, mârifet kavramını hayâ kavramıyla ilişkili olarak işlemiştir. Bkz. Mustafa Bilgin, "Ahmed b. Asım el-Antâkî", *DİA*, c. 2, 1989, s. 44 (F. Sezgin Muhâsibî'nin de aynı isimde bir kitabı olduğunu kaydeder). Yahya b. Muaz er-Râzî (ö. 258/872), *Kitâbü'l-mürîdîn*; Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 298/910), *Edebü'l-müftakir ilallah*; Ebû Ali er-Rûzbârî (ö. 303/915), *Kitâbü Edebi'l-fakr* için bkz. Fuat Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 638, 644, 649. Abdurrezzak Tek "Ebû Ali er-Rûzbârî" maddesinde Fuat Sezgin'in Ebû Ali er-Rûzbârî'ye atfettiği bu eserin Rûzbârî'nin Suriye'de yaşayan ve kendisi gibi sūfî olan yeğeni Ebû Abdullah b. Atâ er-Rûzbârî'ye ait olduğunu söylemektedir. Bkz. Abdurrezzak Tek, "Ebû Ali er-Rûzbârî", *DİA*, c. 35, 2008, s. 276. Yahya b. Muaz'a ait eseri en-Nedîm, *Murâdu'l-mürîdîn* şeklinde kaydetmektedir. Bkz. Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, Eymen Fuad Seyyid (thk.), Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsî'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), c. I/II, s. 657. Yahya b. Muaz'ın eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Salih Çift, *Sevgi ve Ümit Yolu: Yahyâ b. Muâz er-Râzî'nin Hayatı, Fikirleri ve Duaları*, Bursa: Sır Yayıncılık, 2011, s. 78-79.

“âdâb” adıyla kaydedilmiş metinlerin bu dönemdeki âdâbu’s-sûfiyye örneklerinde görüldüğü gibi tarikat hayatına ilişkin uygulamalarla sınırlı bir müridlik âdâbını değil bir bütün olarak kulluk âdâbını merkeze almaları açısından ilk dönem âdâb metinleriyle benzer olduğu tahmin edilmektedir.³⁴ İlk dönem (hicrî III. asır) âdâb kitaplarının, tasavvufun henüz kurumsal bir kimlik kazanmamış olması sebebiyle, tarikat ve tekke içindeki âdâba dair veya şeyh-mürîd ilişkisi bağlamında yazıldığı, genellikle şahsî tekâmül göz önünde bulundurulmak suretiyle nefse ilgili meseleleri konu edindiği görülmektedir.

Hicrî IV. yüzyıla gelindiğinde Hakîm Tirmizî’nin (ö. 320/932) eserleri döneminin “âdâbu’s-sûfiyye” metinlerinin muhtevâsını görmek açısından önemli örneklerdir. Hakîm Tirmizî *Âdâbü’l-mürîdîn*’de öncelikle, kendisinden önce yazılan metinlerde olduğu gibi, kalbe ilişkin meseleleri ele almıştır. Kalbin iyileştirilmesi, kalbin amellerin muhafaza merkezi olması ve hevâ, vesvese gibi kalp ile ilgili konuları ele alan Hakîm Tirmizî; takvâ, verâ ve riyâ kavramlarının detayları ve bu kavramların karşılık geldiği uygulama alanlarına ilişkin konulara yer vermiştir. Bu eser, kavramların aralarındaki farklara işaret edilmesi ve amellerle ilişkilendirilmesi konusunda kendinden sonraki metinler üzerinde etkili olmuştur. Bu durum onun geçiş süreci müellifi olarak birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmayan her iki dönemi de mezcettiğini göstermektedir.³⁵ Hakîm Tirmizî’nin diğer eserleri *Edebü’n-nefs* ve *Riyâzetü’n-nefs*’te ise tasavvufun kalbi merkeze alan bir ilim olma özelliği vurgulanmıştır.³⁶ *Edebü’n-nefs*’te öncelikle rızık, rıza ve sabır kavramları örnekler üzerinden anlatılmış, daha sonra kitabın asıl konusu olan nefis eğitimi (*riyâzet*) kalbin tezkiyesi bağlamında ele alınmıştır. Yine bu eserde de bilginin kalpte yerleşmesi, mücâhede ve hevâ kavramlarına yer verilmiştir. Hakîm Tirmizî *Riyâzetü’n-nefs*’te ise mârifet merkezi olarak kalbi zikretmekte, nefse muhalefet etme ve hazlardan uzaklaşmakla Allah’a yaklaşmanın mümkün olduğunu belirtmektedir.

34 İbn-i Ebü’l-Dünyâ’nın (ö. 281/894) *es-Samt ve âdâbü’l-lisân*’ı da bu dönemde yazılmış diğer eserler gibi Allah’a yaklaşmak için yapılması gereken amelleri ele almaktadır. Bu eser susmak ve dili kötü sözden korumak olguları üzerinden ilgili meselelerin ele alınması dolayısıyla döneminin zühhd anlayışını göstermektedir. Bkz. İbn Ebü’l-Dünyâ (ö. 281/894), *Hadislerde Diline Sahip Olmak (es-Samt ve âdâbü’l-lisân)*, çev. Zekeriya Yıldız ve Fikret Güneş, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2007.

35 Hakîm Tirmizî, *Edeb Yâ Hü*, Mehmet Zahit Tiryaki (çev.), İstanbul: Hayy Kitap, 2016.

36 Hakîm Tirmizî, *Edebü’n-nefs*, Ahmed Abdurrahim es-Sâyih (thk.), Mısır: Dârü’l-Misriyyetü’l-Lübânîyye, 1993. Tercümesi için bkz. Hakîm Tirmizî, *Kalbini Bul*, Hacı Bayram Başer (çev.), İstanbul: Hayy Kitap, 2013; Hakîm Tirmizî, *Riyâzetü’n-nefs*, Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2005. Tercümesi için bkz. Hakîm Tirmizî, *Metafizik Mutluluk*, Hacı Bayram Başer (çev.), İstanbul: Hayy Kitap, 2013.

B. Müridlik Âdâbını Konu Edinen Metinler

Serrâc'ın (ö. 378/988) *el-Lüma*'sı bir âdâbu's-sûfiyye metni olmamakla birlikte tarikat edeplerine yer verdiği bölümler içermesi dolayısıyla âdâbu's-sûfiyye literatürü açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Sûfilerin mârifet ve terbiye anlamlarında kullandıkları edep kavramını Serrâc ayrıca âdâb-ı muâşeret anlamında kullanmış ve bu anlamı yansıtan örneklere yer vermiştir. Bu bağlamda Serrâc'ın birkaç bölüm ayırdığı edep bahislerinin bulunduğu bölümlerde, tarikat mensuplarıyla alakalı meselelerin yanı sıra gündelik hayat ile ibadet konularına yönelik birtakım sorumluluklar ve hassasiyetler de yer almaktadır. Serrâc edebi, sûfilere diğer insanlardan ve sûfilik iddiasında bulunanlardan ayıran bir unsur olarak görmektedir. Bundan dolayı edep ile ilgili ayrıntılara hem sûfilik iddiasında bulunup hem de sûfilerin davranışlarına aykırı hareket edenleri gerçek sûfilerden ayırmanın yollarından biri olarak yer vermektedir. *Lüma* tasavvufun müessesleşmesi öncesinde gerek günlük hayata gerek tasavvufî hayata ilişkin edepleri de ihtiva eden bölümleri olması dolayısıyla önceki ve sonraki dönem âdâbu's-sûfiyye literatürlerine benzer bir içerik sunmaktadır. Bu içerik benzerliğindeki geçişlilik eserin bütünü içerisinde yapıldığından ötürü âdâb kelimesi hem ahvâl-makâmâtla hem de muâşeretle ilgili olarak kullanılmaktadır.³⁷

Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *Taarruf*'ta şeyh ve müride ilişkin başlıklara yer vermemesi dolayısıyla eser doğrudan âdâbu's-sûfiyye konularını içermemektedir. *Taarruf*'ta özellikle hâller ve makâmaları ifade eden ıstıhlara ağırlık verilmişse de *Taarruf*'u diğer tasavvuf metinlerinden ayıran ana nitelik akâid konularına yer vermesidir. Dolayısıyla Kelâbâzî hicrî IV. asrın sonlarına kadar sûfi çevrelerde oluşan dağarcığı bir araya getirirken aynı zamanda akâidle ilgili meseleleri de ele almıştır. Ârifin sıfatı, mürid ve murâd kavramları, semâ konusu gibi âdâbu's-sûfiyye metinlerine konu olan başlıklara yer vermesi dolayısıyla burada zikredilmiştir.³⁸

Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) îman ve İslâm, kulluk âdâbı ve bunlara ilişkin zâhirî ve bâtnî hükümleri *Kûtu'l-kulûb*'da yorumlamaktadır. Bununla birlikte *Kûtu'l-kulûb*, kendinden önce yazılmış eserlerde olduğu gibi tam bir tekke âdâbını içermemekte; fakat tasavvufun hâller-makâmalar konularını, velilerin, müminlerin sıfatları ve havâtırın niteliklerinin yanı sıra ilmin mâhiyeti, İslâm'ın şartları ve bu şartlara ilişkin detayları ihtiva etmektedir. Ebû Tâlib el-Mekkî, zikredilen bu detaylara güzel kulluğun nasıl yapılacağını beyân için yer verdiğini ifade etmektedir.³⁹

37 Serrâc, *Lüma*, s. 163-245.

38 Ayrıntılı bilgi için bkz. Kelâbâzî, *Ta'arruf*, Süleyman Uludağ (çev.), İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 197, 200, 220. *Taarruf*'ta her bir kavram sûfilerin ilgili kavrama yer verdiği veya o kavramı açıkladığı sözleriyle izah edilmektedir. Örneğin ibadetleri karşılık beklentisiyle yapmamak gerektiğini "mücâhede-muâmele" kavramlarını ele aldığı başlıkta inceleyen Kelâbâzî, bu davranışın edep gereği yerine getirilmesi gerektiğini bir kaç farklı menkıbeyle dile getirir. Bkz. Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 205, 206.

39 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kalplerin Azığı -Kûtu'l-kulûb-*, Yakup Çiçek ve Dilaver Selvi (çev.), ♦♦

Serrâc'ın *Lüma*'ı, Kelâbâzî'nin *Taarruf*'u ve Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kâtu'l-kulûb*'u hicrî IV. asır tasavvuf anlayışını yansıtmakla birlikte kendilerinden sonra şekillenen tasavvuf literatürüne de kaynaklık eden eserlerdir. Serrâc, tasavvufun mâhiyeti ve mutasavvıfların özelliklerinin yanı sıra tevhidle ilgili konulara yer verirken Kelâbâzî bu konulara hiç değinmemektedir. Ebû Tâlib el-Mekkî ise Serrâc ve Kelâbâzî'yle karşılaştırıldığında bu konuda daha fazla detaya yer vermektedir. Ayrıca eserde evlilik, geçim, büyük günahlar gibi hem sosyal hayata hem de dinî hayata ilişkin detaylara yer verilmiştir. Eserinde tasavvuf ıstılahlarına, hâllere ve makâmlara yer veren Kelâbâzî, yeri geldikçe ilgili kavramdan hareketle edep konuları içinde sayılabilecek açıklamalarda bulunmaktadır. Serrâc ve Ebû Tâlib el-Mekkî ise birçok konunun içerisinde edeple ilgili hususlara yer vermektedirler.⁴⁰ Serrâc ibadetlerde gözetilmesi gereken,⁴¹ özel vakitlerde sadece sûfilerin değil genel olarak Müslümanların yapabileceği⁴² ve gündelik hayata dair edeplere⁴³ yer vermektedir.

Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Cevâmiu âdâbi's-sûfiyye*'si, ilgili literatür açısından hem ismi hem de içeriği bakımından önemli bir konum kazanmıştır. Bu eserinde edep kavramını ele alarak sûfilerin özelliklerine yer veren Sülemî, konuları sûfî sözleri veya menkıbeleriyle örneklendirirken davranışlarda şeriatın muhafazası vurgusunu ön plana çıkarmaktadır.⁴⁴ *Cevâmi*'de ilk metinlerde olduğu gibi kulluğa ilişkin edepler vurgulanmakta, bunun yanı sıra tarikat içi edepler de bulunmaktadır. Sülemî'nin bu eseri büyük ölçüde tarikat hayatına ilişkin âdâb meselelerini ele alması dolayısıyla doğrudan âdâbu's-sûfiyye literatürü içerisinde değerlendirilebilir. Sülemî'nin bir diğer eseri *Menâhicü'l-ârifin*'de seyrü sülûkteki makâmlara, seyrü sülûkün öncelikli şartı olarak bir şeyh bulunmasına ve müridin seyrü sülûkteki yükümlülüklerine yer verilmektedir. Bu detaylar diğer risâlelerinde olduğu gibi menkıbe ve sûfî sözleriyle örneklendirilmiştir.⁴⁵ Sülemî bir başka risâlesi *Derecâtü'l-muâmelât*'da ise müridin karşısına çıkabilecek ve

İstanbul: Semerkand Yayınları, 2003, c. 1, s. 85. Ayrıca bkz. Saeko Yazaki, *Ebû Tâlib el-Mekkî'de Tasavvuf*, İrfan Kelkitli (çev.), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

40 Meselâ, Serrâc'ın "Tasavvufta Âdâb" adını verdiği bölüm hem kulluk hem sosyal hayat hem de dervişlik âdâbına ilişkin konuları ihtiva etmektedir. Ebû Tâlib el-Mekkî ise çeşitli edeplere yer vermekle birlikte evlilik ve geçim konularındaki âdâba ağırlık vermektedir. Dolayısıyla *Kâtu'l-kulûb*'da şeyh ve mürid kavramları etrafında oluşan bir edep anlayışından bahsetmek pek mümkün değildir. Krş. Serrâc, *Lüma*, s. 163-245; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-kulûb*, c. IV, s. 401-490, 499-600; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 205, 206.

41 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-kulûb*, c. 1, s. 217-240, 301-310; c. 4, s. 294, 300.

42 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-kulûb*, c. 1, s. 269-300, 401-490.

43 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-kulûb*, c. 1, s. 124-125, 149-210, 265-267, 491-498.

44 Sülemî, "Sûfilerin Âdâbını İhtiva Eden Kitap", *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risâleleri*, Süleyman Ateş (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981, ss. 34-76.

45 Sülemî, "Âriflerin Yolları", *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risâleleri*, Süleyman Ateş (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981, ss. 7-22.

anlamalarını öğrenmek isteyeceği kavramları ele alır.⁴⁶ Benzer konulara *Mukaddime fi't-tasavvuf*⁴⁷ ve *Sülûku'l-ârifîn*'de⁴⁸ de yer veren Sülemî, *Beyânu zelevî'l-fukarâ ve mevâcibu âdâbihim*'de fakîr olarak nitelendirilen sûfilere dair meseleleri ele almaktadır.⁴⁹ Sülemî bu eserleriyle kendinden önceki birikimi tarikat hayatına ilişkin detaylarla ilişkilendiren bir tarz ortaya koymuştur.

Literatürde tarikat âdâb ve erkânının, tekke merkeze alınarak ilk defa Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr (ö. 440/1049) tarafından tesis edildiği kabul edilmektedir.⁵⁰ Dolayısıyla Ebû Saîd tarikat âdâbına dair bir eser yazmamış olsa da tasavvufun kurumsal kimliğini şekillendirdiği düşünüldüğü için zikredilmesi gereken bir isimdir. Ebû Saîd, tekke âdâbına ilişkin düzenlemelerini kendi tekkesine münhasıran yapmış, usûlü bir tarikat şekline dönüşmemişse de tekke ve tasavvuf âdâbına ilişkin uygulamalar kendisine nispet edilmiştir.⁵¹ Ebû Saîd'den önce Serrâc'ın ve Ebû Tâlib el-Mekkî'nin tarikat âdâbına dair yazdıkları göz önünde bulundurulduğunda Ebû Saîd'in mevcut bilgilerini belli bir kurumsal yapıda (hankah, tekke vs.) uygulamada etkin rol üstlendiği görülmektedir. Gittiği yerlerde hankahlar kuran Ebû Saîd kendi dönemindeki sûfiler tarafından zaman zaman tenkit edilmişse de kurduğu hankahlarda geniş kitlelere hitap etmiştir.⁵² Ebû Saîd'den önce Horasan ve Maveraünnehr bölgelerinde yaygın olan tekke hayatı Ebû Saîd'in gittiği yerlerde kurduğu hankahlarda sohbetlere katılmak ve merasimlere iştirâk etmek ile ilgili âdâblarla bu bölgelerdeki tarikat yaşantısında bir yere sahip olmuştur.⁵³

Mâverdî'nin (ö. 450/1058) aynı dönemde yazdığı teorik ve pratik ahlâk konularını ele aldığı *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*'i "Edebü'd-dîn" bölümünde nefis terbiyesini, "Edebü'n-nefs" bölümünde de riyâzet ve ahlâk eğitimi konularını ele alması dolayısıyla İslâm toplumunda ahlâkın gayesinin ne olduğunun tespiti

46 Sülemî, "İşlemlerin Dereceleri", *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risâleleri*, Süleyman Ateş (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981, ss. 23-33.

47 Sülemî, "Tasavvufa Giriş", *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risâleleri*, Süleyman Ateş (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981, ss. 77-108.

48 Sülemî, "Âriflerin Sülûkü Meselesi", *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risâleleri*, Süleyman Ateş (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981, ss. 122-133.

49 Sülemî, "Beyânu zelevî'l-fukarâ ve mevâcibu âdâbihim", *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risâleleri*, Süleyman Ateş (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981, ss. 142-156. Sülemî bu eserinde "fakîr"le ilgili meseleleri ele alırken kelime anlamı olan yoksullukla başlar. Daha sonra tasavvuftaki "Allah'ta fânî olan" anlamıyla fakîrin edeplerini zikreder.

50 Süleyman Uludağ, "Giriş", *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 40.

51 Tahsin Yazıcı, "Ebu Saîd-i Ebû'l-Hayr", *DİA*, c. 10, 1994, s. 221. Ebû Saîd, müridlerin uyması gereken on ilke belirlemiştir. Bu ilkelerin her birini Kur'ân'dan bir ayete ve Hz. Peygamber'in sünnetine dayandırmaktadır. Bkz. Muhammed İbn Münevver, *Tevhidin Sırları*, Süleyman Uludağ (çev.), İstanbul: Dergâh Yayinevi, 2016, s. 325-326.

52 Muhammed İbn Münevver, *Tevhidin Sırları*, s. 10-15.

53 Muhammed İbn Münevver, *Tevhidin Sırları*, s. 23.

için önemli bir kaynaktır. Bu eser daha çok bireysel ve sosyal hayatın gereklerine uygun bir ahlâk düşüncesi geliştirmeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla eserde bireysel dinî yaşantı ve toplumsal ilişkilerin mahiyeti hakkında bilgi verilmekte, tasavvufî unsurlara yer verilmeksizin dünya ve ahiret saadeti için gözetilmesi gereken ilkeler belirlenmeye çalışılmaktadır.⁵⁴

Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Risâle*'si muhtevâlarındaki detaylar bakımından büyük ölçüde Serrâc, Kelâbâzî ve Sülemî'ye dayanmaktadır. Kuşeyrî *Risâle*'nin başlangıcında sûflerin hâl tercümelerine, tasavvuf istihlamlarına ve sûflerin makâm ve hâllerine yer vermiş, "Müridlere Tavsiyeler" adını verdiği son bölümde ise âdâbu's-sûfiyye metinlerinde yer verilen şekliyle müridlerin gözetmesi gereken âdâba dikkat çekmiştir. Bu bölümde şeyh ile müridin ve mürid ile diğer müridlerin ilişkilerinin nasıl olması gerektiğine ilişkin bilgiler veren Kuşeyrî, ayrıca müridin bir tarikata intisap etmeden önce kendisinde düzeltmesi gereken davranışlarla birlikte tarikat hayatını sürdürürken gözetmesi gereken âdâba da yer vermektedir. Çoğunlukla müridin durumu ve uygulamalarıyla ilgili detayları zikreden Kuşeyrî, diğer âdâbu's-sûfiyye metinlerinde olduğu gibi semâ âdâbı, hırka ile ilgili hususlar ve hizmet etmek konularını da zikretmektedir.⁵⁵

Hücvirî *Keşfu'l-Mahcûb*'da Kuşeyrî'nin de yer verdiği gibi sûflerin hâl tercümeleri ve çeşitli tasavvufî kavramların yanı sıra hırka giymek ve melâmet gibi tasavvufî detayları, ibadetle ilgili meseleleri, tasavvufî fırka, hareket ve cereyanları konu edinmektedir.⁵⁶

Gazzâlî (ö. 505/1111) *İhyâu ulûmi'd-dîn*'de Müslümanların gündelik yaşamının işleyişini ahlâkî bir zemine yerleştirmektedir. Ana fikri çerçevesinde ibadetler, âdetler, kurtuluşa ve helâke götüren sebeplere yer verilen eser ibadetleri iyileştirmek ve dünyaya gereğinden fazla değer atfetmemek suretiyle ahirette kurtuluşa nasıl erileceğine ilişkin bir rehber olarak kaleme almıştır.⁵⁷ Gazzâlî *İhyâ'*da öncelikle ilim konusuna, itikâdî meselelere ve Serrâc'da olduğu gibi sosyal hayata ilişkin uygulamaların detaylarına yer vermektedir.⁵⁸ Ayrıca kendinden önceki müelliflerin bir kısmının ele aldığı ve sonrakilerin de katkıda bulunduğu, sûfler tarafından tasavvufî uygulama alanı olarak benimsenen sefer, uzlet ve semâ konuları, diğer müelliflerin tarikat içi yorumlarıyla karşılaştırıldığında fikhî bir çerçevede ve sadece tarikat mensuplarını değil Müslümanların genelini kapsayan bir üslupla kaleme

54 Mâverîdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, Muhammed Kerim Râcih (şrh.), Beyrut: Dâru İkra, 1985, s. 98-142, 241-271; Mustafa Çağrıncı, "Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn", *DİA*, c. 10, 1994, s. 407; Mustafa Çağrıncı, *Gazzâlî'ye Göre İslâm Ahlâkı*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013, s. 49.

55 Kuşeyrî, *Risâle*, s. 481-495.

56 Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 571, 573.

57 Frank Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefî Kelâmı*, İbrahim Halil Üçer ve M. Fatih Kılıç (çev.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2012, s. 343.

58 Örneğin Kur'ân okuma, dua, zikir, yemek yeme, ziyafet, davet ve misafirliğin âdâbına ilişkin değerlendirmeleri bulunmaktadır. Bkz. Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2011, c. 3, s. 12-88; c. 4, s. 146-218.

alınmıştır. Dolayısıyla, meselâ tasavvuf kitaplarında daha çok uygulamaya dönük yönleri ele alınan semâ'n bu eserde fikhî boyutu ön plana çıkmıştır. Gazzâlî'ye göre semâ'a (*işitmek*) ilişkin detaylar, dinlenenlerin kalbe ulaşması sebebiyle itaat derecesini etkilemesi dolayısıyla bilinmelidir.⁵⁹ Gazzâlî isimlerini zikrettiğimiz diğer âdâbu's-sûfiyye müellifleri gibi konuların tarikat uygulamalarına dönük yönleri yerine ibadet ve kulluk hayatına etkilerini ele almaktadır. Yine tarikat âdâbı içerisinde atf yapılan susma, İbnü'l-Arabî düşüncesinde seyrü sülûk usûlü içerisinde müridin benimsemesi gerekli görülen bir detayken Gazzâlî'de dilin âfetleri noktasından bakılan ve Müslümanların tamamı için geçerli olması gereken bir uygulama alanı olarak kabul edilmektedir.

Aynulkudât Hemedânî (ö. 525/1131) *Temhîdat*'ta ikinci temhîd olarak "Allah Yolunda Sülûkün Şartları" nı zikretmek suretiyle genel ahlâka ilişkin bakış açısını özelleştirmiş ve tarikat âdâbına ilişkin görüşlerine yer vermiştir.⁶⁰ Aynulkudât bu bölümde öncelikle tâlip olma meselesini edebî bir üslupla ele almış, mürid ve mürşid arasındaki hukuku incelerken diğer âdâb metinlerinden farklı olarak konuları metaforik bir üslupla değerlendirmiştir.

Ebu'n-Necîb Ziyâüddîn Sühreverdî'nin (ö. 563/1168) *Âdâbü'l-Mürîdîn*'i bütünüyle tarikat âdâbını içeren metinlerden biri olup literatürün en tanınan örneklerinden biridir. Eserde seyrü sülûke başlayan bir müridin uyması gereken kurallar, uygulaması gereken fiiller ve tarikat yaşamı içerisinde karşılaşılabilecek hâllere ilişkin ayrıntılar yer almaktadır. Ayrıca âdâbu's-sûfiyye kitaplarında yer verilen sefer, semâ, sohbet, giyim, yeme ve uyku edeplerinden örnekler vermiştir. Ebû Hafs Ömer Sühreverdî (ö. 632/1234) ise hem tarikat uygulamalarının ilkelerini hem de ibadetlerin edeplerini ele aldığı *Avarifu'l-maârif*'inde kaynak olarak özellikle *Kûtu'l-kulûb*, *İhyâ* ve amcası Ebu'n-Necîb Sühreverdî'nin *Âdâbü'l-mürîdîn*'inden istifade etmiştir. Eserde tekkelerde mukîm sûfîlerin, seyrü sülûk esnasındaki durumlarının ayrıntılarına, buna bağlı olarak da hâller ve makâmlara değinilmiştir.⁶¹

Necmeddîn Kübrâ (ö. 618/1221) *Âdâbu's-sûfiyye* adlı risâlesinde kendisinden önce yazılmış metinlerde verilen bilgileri kendi tarikat tasavvuru çerçevesinde metninde işleyerek hırka giyme, hankâha girme, davete katılma, yemek yeme, semâ ve sefer gibi tarikat içi unsurlara ilişkin detaylara yer vermektedir. Necmeddîn Kübrâ'nın bu minvalde yazmış olduğu bir diğer eser *Risâle ile'l-hâim*'in Farsça tercümesinin istenmesinin üzerine kaleme aldığı *Risâletü's-sâiri'l-hâiri'l-vâcid ile's-Sâtiri'l-Vâhidi'l-Mâcid*'idir. Bu eserde oruç, temizlik gibi ibadetlerle

59 Gazzâlî, *İhyâ ulûmî'd-dîn*, c. 4, s. 407-532.

60 Aynulkudât Hemedânî, *Temhîdat*, Halil Baltacı (çev.), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015, s. 25-37.

61 Ebû Hafs Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif -Tasavvufun Esasları-*, H. Kâmil Yılmaz ve İrfan Gündüz (çev.), İstanbul: Erkam Yayınları, 1993.

birlikte halvet, uzlet, havâtırı nefy etmek, susmak gibi tarikat içi uygulamalara yer vermektedir.⁶² Necmeddîn Kübrâ insanın zorunlu veya ihtiyârî olmak üzere iki sefer üzere bulunduğunu belirttiği *Âdâbü's-sülûk ilâ Hazret-i Mâlikî'l-mülk ve Melikî'l-mülûk* eserinde bu sefer türlerinden ihtiyârî sefere ilişkin hususları ve menzili Allah olan bâtnî sefer ile mekânı yeryüzü olan zâhirî seferin edeplerini anlatmaktadır.⁶³ Necmeddîn Kübrâ'nın İbn Halve'nin isteği üzerine müridin seyrü sülûk esnasında ortaya çıkan tecellî ve vâkıa nevinden keşfi hâlleri açıklamak üzere yazmış olduğu *Risâle fi'l-halve* de bu literatür bağlamında anılabilir.⁶⁴ Ayrıca müellif *Minhâcü's-sâlikîn ve Mirâcü't-tâlibîn* adlı eserinde halvet, muhabbet ve seyr ilallah kavramlarına ilişkin detaylara fakr kavramı çerçevesinde değinmektedir.⁶⁵

İbnü'l-Arabî tarikat âdâbına dair görüşlerine bazen müstakil olarak bu konuya tahsis ettiği eserlerinde bazen de eserleri içerisindeki bir bölümde yer vermektedir. *Künh mâ lâ büdde li'l-mürîd minh, el-Emru'l-muhkem, el-Ecvibetü'l-Arabîyye fi şerhi'n-nesâihî'l-Yûsufîyye* (*Şerhu Rûhaniyyeti Şeyh Ali el-Kürdî* adıyla da kaydedilir), *Kitâbü'l-Vasiyye, Kitâbü'l-Vasâyâ*⁶⁶ gibi eserlerin tamamı edeple ilgili şartlar ve kuralları içermekle birlikte, *et-Tedbirâtü'l-ilâhiyye, Fütûhât-ı Mekkiyye* gibi eserlerinin bir kısmında ilgili konulara atıflar bulunmaktadır. Tamamı âdâba dair meseleleri ele alan eserlerde sâlikin yapması gerekenlerin dışında ayrıca ilgili farklı konulara da değinilmektedir. İbnü'l-Arabî'nin, bir müridin isteği üzere yazdığını belirttiği *Künh mâ lâ büdde li'l-mürîd minh*'te amellerin yapılmasıyla ilgili ayrıntılara yer vermekle birlikte öfkeye hâkim olmak, ihsân, zikir ve istiğfâr, günah işlemekte ısrar, takvâ, aldanmak, verâ ve dünyadan yüz çevirmek gibi kulluğa dair meseleleri de ele almaktadır.⁶⁷ *Künh*, İbnü'l-Arabî'nin nasihat içerikli

62 Necmeddîn Kübrâ, "Risâletü's-sâiri'l-hâiri'l-vâcid ile's-Sâtiri'l-Vâhidi'l-Mâcid", *Âdâb Risâleleri* içinde, Süleyman Gökbulut (çev.), İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2016, s. 49-89.

63 Necmeddîn Kübrâ, "Âdâbü's-sülûk ilâ Hazret-i Mâlikî'l-mülk ve Melikî'l-mülûk", *Seyrû Sülûk Risâleleri* içinde, Süleyman Gökbulut (çev.), İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2016, s. 25-70.

64 Necmeddîn Kübrâ, "Risâle fi'l-halve", *Seyrû Sülûk Risâleleri* içinde, s. 73-84.

65 Necmeddîn Kübrâ, "Minhâcü's-sâlikîn ve Mirâcü't-tâlibîn", *Seyrû Sülûk Risâleleri* içinde, s. 87-119.

66 İbnü'l-Arabî'nin bu isimde bir risâlesi olmakla birlikte *Fütûhât*'ın son bâbı olan 560. bâb da bu isimle bilinmektedir. Burada iki metne de yer verilecektir.

67 *Künh*'ün en erken tarihli nüshası İbnü'l-Arabî'nin öğrencisinden istinsah edilen (Manisa Ktp., nr. 1183, 15^a-24^a) nüshadır. *Künh* Türkçeye Ahmed Muhtar ve M. Bedirhan tarafından, İngilizceye Tosun Bayrak, İtalyancaya Placido Fontanesi ve İspanyolcaya Asin Palacios tarafından *El Islam cristianizado* içerisinde tercüme edilmiştir. Tercüme için bkz. İbnü'l-Arabî, *Âdâbü'l-mürîd*, Ahmed Muhtar (çev.), İstanbul: Mahmûd Bey Matbaası, 1310; Asin Palacios, *El Islam cristianizado*, Madrid, 1931, ss. 371-377; Muhyiddin Arabî, *Genç Müslümana Öğütler -Âdâbü'l-mürîd-*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1996; İbnü'l-Arabî, "Künh mâ lâ büdde li'l-mürîd minh", *Hakikat Yolcusuna Kılavuz*, ss. 99-117; Muhyiddin İbn Arabî, "What The Student Needs- Mâ lâ budda minhu lil-murid", *JMIAS*, Tosun Bayrak (çev.), sy. 5, 1986, ss. 28-55. Tosun Bayrak tarafından yapılan diğer tercüme şöyledir: İbnü'l-Arabî, *What the Seeker Needs*, Tosun Bayrak ve Rabia Terri Harris (çev.), USA, 1993; İbnü'l-Arabî, •

bir risâlesi olup bu metinde öncelikle imanın gereği ve dolayısıyla mürid olmanın ilk şartı olarak tevhid vurgulanır. Tevhid etmiş bir kimsenin ibadet noktasında gözetmesi gereken hususlara yer veren İbnü'l-Arabî bu risâlede amelleri ihlasla yapabilmeyen yollarını konu almaktadır. Risâlede en çok vurgulanan hususlardan biri de varlıkta ve yoklukta Allah için infak etmektir.

İbnü'l-Arabî'nin tamamı edebe ilişkin konuları barındıran eserlerinden biri de *Kitâbü'l-Vasiyye'* dir.⁶⁸ Bu eser Hz. Peygamber'in hadisleri çerçevesinde bir edep metni olup metinde muhataba verilen tavsiyeler, hadisler üzerinden aktarılmaktadır.⁶⁹ İbnü'l-Arabî'nin bu nitelikte bir diğer eseri ise *Kitâbü'l-Vasâyâ'* dır. Bu eserde aklın imanın ilk şartı oluşunun yanı sıra aklın ve kalbin ilimle meşgul edilmesinin gerekliliği ele alınmaktadır.⁷⁰ Bu bağlamda incelenecek diğer bir metin *Fütûhât-ı Mekkiyye'* nin son (560.) bâbidir. *Fütûhât'* in tarikat usûl ve âdâbına ilişkin müstakil bir bölümle bitmesi, tasavvufun sadece zihne değil aynı zamanda insanın bütün varlığına hâkim olması gerektiğini gösterme amacını taşıdığı şeklinde yorumlanmıştır.⁷¹ Bu bölüm İbnü'l-Arabî'nin muhataplarına uygulamalarını tavsiye ettiği nasihatleri içermesi dolayısıyla onun tasavvuf anlayışının ve tarikat âdâbına ilişkin görüşlerinin takip edilebileceği metinlerdendir.⁷²

İbnü'l-Arabî'nin edep konulu diğer bir metni de *Fütûhât-ı Mekkiyye'* nin “Şeyh Bâbî”dir (*Bâbü'ş-şüyûh*).⁷³ Bu bölümde şeyhlik makâmı ve bu makâma oturmaya şartlarına yer verilmekte, bu makâma hürmet Allah'a hürmetle, saygısızlık ise Allah'a saygısızlıkla ilişkilendirilmektedir.⁷⁴ Bununla birlikte İbnü'l-Arabî'nin daha özel konular içeren *Hilyetü'l-ebdâl'* i açlık (*cu*), uykusuzluk (*seher*), sükût (*samt*) ve uzlet kavramları üzerine yazılmış küçük bir risâledir. *Hilyetü'l-ebdâl'* de

Divine Governance of the Human Kingdom, Tosun Bayrak (çev.), Louisville, 1997. Bayrak bu kitapta ayrıca *Tedbîrât-ı İlâhiyye'* nin tercümesini ve ‘Treatise on Unity’ başlığıyla *Kitâbü'l-ahadiyye'* nin tercümelerini vermektedir. Eserin yazmaları hakkında bkz. *Mias Archive Report -Lists of Ibn 'Arabi's Works-*, (version: 09/08/16 13:58:22), http://archive.ibnarabisociety.org/archive_reports/works_pdf_alpha/352.pdf#page=1&page=1&mode=none&toolbar=1&navpanes=0 (Erişim tarihi: 26 Eylül 2018).

68 Osman Yahya, *Histoire et classification de l'œuvre d'Ibn Arabi*, Damas (Dımaşk): Institut Français de Damas, 1964, s. 525-526.

69 Bkz. İbnü'l-Arabî, *Resailü İbnü'l-Arabî*, Beyrut: Dâru Sadır, 1997, s. 524-528. Tercümesi için bkz. İbnü'l-Arabî, “Kitâbü'l-Vasiyye”, *Risaleler*, Vahdetin İnce (çev.), c. 1, İstanbul: Kitsan, [t.y.], s. 303-313; c. 2, s. 297-305; c. 3, 321-329. Vahdetin İnce, İbnü'l-Arabî'nin risâlelerini tercüme ettiği bu serinin üç cildinde de bu eserin tercümesine yer vermiştir.

70 Bkz. İbnü'l-Arabî, *Resailü İbnü'l-Arabî*, s. 503-506.

71 Claude Addas, *Kıbrıt-ı Ahmer'in Peşinde*, Atilla Ataman (çev.), İstanbul: Sûfi Kitap, 2009, s. 338-339.

72 Bkz. İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, c. 18, s. 179-450 (560. bâb).

73 M. Bedirhan bu metnin tercümesine konu benzerliği dolayısıyla *el-Emru'l-muhkem'* den sonra yer vermiştir. Bkz. İbnü'l-Arabî, *Hakikat Yolcusuna Kılavuz*, M. Bedirhan (çev.), İstanbul: Hayy Kitap, 2012, s. 63-68.

74 İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, c. 8, s. 296-300 (181. bâb).

Kûtu'l-kulûb'da da zikredilen ve abdâlin abdâl olmasına vesile sayılan bu dört kavramı işlemekte, bu kavramların her biri hakkında müride bir özellik verildiğini belirtmektedir. İbnü'l-Arabî'nin *el-Emru'l-muhkem*'e içerik bakımından en yakın metni *el-Ecvibetü'l-Arabiyye*'dir. Fakat bu iki metin arasındaki irtibat ayrı bir araştırma konusudur.

İbnü'l-Arabî'nin yalnızca edep konularından müteşekkil metnlerinin en hacimli sayılabilecek olan *el-Emru'l-muhkem*, Osman Yahya'nın literatür araştırmasında⁷⁵ ve Muhyiddin 'Ibn Arabi Society tarafından hazırlanan veri tabanında ortaya konulduğu üzere⁷⁶ ona aidiyeti kesin olan eserlerdendir.

İbnü'l-Arabî sonrası dönemde ise genellikle bu altyapının oluşturduğu literatür çerçevesindeki birikim farklı coğrafyalarda farklı anlayış ve yaklaşımlarla oluşmuş tarikatların kendi şartları içinde oluşmuş, âdâb ve erkân literatürü daha da çeşitlenerek gelişmiştir.

C. Tarikat Âdâbına Özelleşen Metinler

XII. yüzyıldan itibaren tarikatların kurumsal etkinliklerinin görülmesiyle birlikte belli bir muhatap kitlesini hedef alan metinler üretilmeye başlanmıştır. Erken dönem tasavvuf metinlerinde muhatap kitlesi sınırlandırılmaksızın tarikat âdâbına ilişkin bazı detaylara yer verilmişse, sonraki dönemlerde yazılan metinlerde hem metnin müellifinin mensubu bulunduğu tarikata hem de genel tasavvuf âdâbına ilişkin bilgiler bulmak mümkün hale gelmiştir. Burada tarikatlar içerisinde âdâbı konu alan metinlere ve -varsa- ilgili metni konu alan çalışmalara yer verilecektir.⁷⁷ Bununla birlikte aşağıda tarikat âdâbına ilişkin yazılmış metinler genel tarikat kurallarını içeriyor olsa da biz burada söz konusu esere müellifin mensubu bulunduğu tarikat literatürü içerisinde yer vereceğiz.

Tarikatların oluşumu ve metin üretmeye başlama noktasında ilk olarak Kadiriyye tarikatı zikredilebilir. Tarikat içi âdâb metinleri konusunda ilk örneği tarikatın piri Abdülkadir Geylânî'den (ö. 561/1165-66) verebiliriz. Geylânî'nin *el-Gunye*'si⁷⁸

75 Osman Yahya tarafından hazırlanan bu çalışma İbnü'l-Arabî'nin eserlerine dair kapsamlı bir literatür araştırmasıdır. Bkz. Osman Yahya, *Histoire et classification de l'œuvre d'Ibn Arabi*, Damas (Dımaşk): Institut Français de Damas, 1964.

76 Muhyiddin 'Ibn Arabi Society "MIAS" şeklinde kısaltılacaktır. MIAS arşiv çalışması Osman Yahya'nın araştırmasının benzeri olmakla birlikte daha sonra yapılmış olması dolayısıyla Osman Yahya'da ulaşılamayan bazı bilgileri burada bulmak mümkündür.

77 Çalışmamızın bu bölümünde tarikatları *Türkiye'de Tarikatlar* kitabındaki kronolojik sıralamayı esas aldık. Bkz. Semih Ceyhan (ed.), *Türkiye'de Tarikatlar*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.

78 Abdülkadir Geylânî, *el-Gunye li-tâlibî tariki'l-hak*, eş-Şeyh Yusuf b. Mahmud el-Hac Ahmed (thk.), Dımaşk, 2001; *Kur'an ve Hadis Sohbetleri -Gunye li-tâlibî tariki'l-hak-*, Osman Güman (çev.), İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2013. Ayrıca bkz. Mehmet Bilal Yamak, "Abdülkadir Geylânî'nin "el-Gunye li Talibi Tariki'l Hakk" İsimli Eserinde Tasavvufi Unsurlar", Yüksek ••

tamamıyla bir tarikat âdâbı metni olmamakla birlikte, içinde âdâba ilişkin bazı meselelere yer verilmesinden ötürü burada zikredilmesini uygun gördük. Kadiriyye tarikatı, piri Abdülkadir Geylânî'nin vefat ettiği Bağdat'tan Anadolu'ya XV. yüzyılda Eşrefoğlu Rûmî vasıtasıyla gelmiştir. Eşrefoğlu Rûmî'nin (ö. 874/1469-70) *Tarikatnâme*'si de içinde âdâba ilişkin meselelerin ele alındığı metinlerden birisidir.⁷⁹ Bir başka eser Abdülkadir Sırrî'nin (ö. 1176/1762-3) *Risâle-i Sırrü'd-devrân*'ıdır.⁸⁰ Ayrıca Mehmed Rifat Efendi'nin (ö. 1317/1900) *Nefhetü'r-riyazi'l-aliye fi beyan-i tarikatı'l-Kadiriyye*'si,⁸¹ *Âdâb-ı sülûk-i Kâdirî*'si,⁸² ve *Esmâü's-sülûki'l-Kâdirî Tercümesi*⁸³ de zikredilebilir.⁸⁴

Kadiriyye tarikatından sonra Anadolu merkezli tarikatlardan biri olarak bilinen Mevleviyye'ye bakıldığında tarikatın kendine has âdâb ve erkânının oluştuğu ve buna ilişkin bir literatürün varlığı görülmektedir. Tarikatın pîri Mevlânâ Celâleddin Rûmî'dir (ö. 672/1273). Mevleviyye oğlu Sultan Veled (ö. 712/1312) ve torunu Ulu Ârif Çelebi (ö. 719/1320) devirlerinde bir tarikat olarak şekillenmeye başlamıştır. Mevlevîliğin sonraki dönemlerinde başta Pir Âdil Çelebi (ö. 864/1460) olmak üzere birçok Mevlevî büyüğünün katkı sunduğu bu âdâb ve erkân öncelikle Mevlânâ'nın eserleriyle ve tarikat içerisinde bu konuya ilişkin yazılmış âdâb literatürüyle belirlenmiştir. Mevlânâ'nın *Mesnevî*, *Divân-ı Kebîr*, *Fîhi Mâ Fih* ve *Mecâlis-i Seb'a*'sı,⁸⁵

Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2015. Yamak tarafından yapılan çalışmada *Gunye*'de yer alan tasavvufî kavramlara içinde buldukları pasajların alıntılanması suretiyle yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci kısmı *Gunye*'de yer alan kelâm kavramlarıyla tasavvuf arasındaki bağlantıları kurmayı amaçlamaktadır.

79 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, nr. 3026. Eser Esra Keskinliç tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış ve kitap olarak da basılmıştır. Bkz. Eşrefoğlu Rumi, *Tarikatnâme*, Esra Keskinliç (haz.), İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2002.

80 Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 866. Eserin Mustafa Kara tarafından transkripsiyonu yapılmıştır. Bkz. Mustafa Kara, "Bağdat'tan Bursa'ya Bir Yol: Eşrefiyye", *Journal of the History of Sufism* Th. Zarccone, E. Işın, A. Buehler (ed.), İstanbul: Simurg Yayınları, 2000, s. 397-429.

81 Millet Ktp. Ali Emîrî Efendi, nr. 1127. Bu kitap üzerine yapılan doktora çalışması için Bkz. Adalet Çakır, "Mehmet Rif'at Efendi'nin "Nefhatü'r-Riyâzi'l-Âliyye" Adlı Eserinin Işığında Anadolu'da Kadirilik", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2006. Yayını için bkz. Adalet Çakır, *Mehmed Rifat Efendi'nin Nefhatü'r-Riyâzi'l-Âliyye'sinde Abdülkâdir-i Geylânî ve Kâdirilik*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.

82 Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 667.

83 Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi, nr. 3263.

84 Bu bilgilerin değerlendirilmesi için bkz. Dilaver Gürer, *Abdülkadir Geylani: Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.

85 Mevlânâ Celâleddin-i Rumi, *Mesnevî-i ma'nevî: hem-rah-ı ba maani lugat, ayat, ehadis, ibarat-ı Arabi, a'lam ve keşfü'l-ebyat*, Tevfik [Haşimpur] Sübhani (nşr.), Tahran: İntişarat-ı Rovzene, 1378; Mevlânâ Celâleddin-i Rumi, *Mesnevî-i Ma'nevî*, Derya Örs, Hicabi Kırilangıç (haz.), İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sini konu alan çok sayıda tez yapılmıştır. Bütün tezlerin adlarını zikretmek makalenin sınırlarını •

Sultan Veled'in *Maârifve İbtidânâme'si*,⁸⁶ Ahmed Eflâkî'nin (ö. 761/1360) *Menâkıbü'l-Arifîn'i*,⁸⁷ Feridûn b. Ahmed-i Sipehsâlar'ın (ö. 712/1312) *Risâle'si*,⁸⁸ İsmail Rusûhî Ankaravî'nin (ö. 1041/1631) *Minhâcü'l-fukarâ, Nisâbu'l-Mevlevî ve Risâle-i Usûl-i Tarikat ve Biat*,⁸⁹ Abdülğani Nablûsî'nin (ö. 1143/1731) *el-Ukûlü'l-lü'lüyye'si*,⁹⁰ Sâkıb Dede'nin (ö. 1148/1735) *Sefîne-i Nefise-i Mevleviyân*,⁹¹ Esrar Dede'nin (ö. 1211/1797) *Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyye'si*,⁹² Ali Enver'in *Semâhâne-i Edeb*'i,⁹³ Trabzonlu Kösec Ahmed Dede'nin (ö. 1191/1777) *et-Tuhfetü'l-Behiyye fi't-Tarikati'l-Mevleviyye'si*,⁹⁴ Sahih Ahmed Dede'nin (ö. 1229/1813) *Mecmûatü't-Tevârihi'l-Mevleviyye'si*,⁹⁵ Abdülğani Dede'nin (ö. 1294/1877) *Dürri'l-Berzahi'l-Mânevî fi*

- aşacağı için Mesnevî'nin şerhleri üzerine yapılan tezleri hazırlayanların isimlerine yer vermeyi uygun gördük. Mesnevî'nin şerhlerine ilişkin çalışma yapanlar: Muti Akkoyun, Saliha Baryaman, Sebahattin Arslan, İsa Çelik, Ülker Aytekin, Mustafa Efe, Semih Ceyhan, Şeyda Öztürk, Nesrin Öktay, Metin Güngör. Mevlânâ Celaleddin-i Rumi, *Külliyat-ı şems ya Divan-ı kebir*, çev. Bediüzzaman Füzuanfer, Tahran: Danişgah-ı Tahran, 1338; *Fih-i ma fih*, Bediüzzaman Füzuanfer (tsh.), Tahran: Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1982; *Mecalis-i seb'a*, Tefik (Haşimpur) Sübhani (çev.), Tahran: İntişarat-ı Kayhan, 1986. Mevlânâ'nın bu eserler üzerine yapılmış çalışmaların makalenin konusunu aşacağı için burada zikredilmemiştir.
- 86 Sultan Veled, *Maârif*, Meliha Anbarcıoğlu (çev.), İstanbul: MEB, 1991; *İbtidânâme*, çev. Abdülbâki Gölparırlı, Konya Turizm Derneği, 1976.
- 87 Ahmed Eflâkî, *Menâkıbü'l-Arifîn*, Tahsin Yazıcı (çev.), İstanbul: Kocabalı Yayınları, 2006.
- 88 Feridûn b. Ahmed-i Sipehsâlar, *Risâle*, Tahsin Yazıcı (çev.), İstanbul, 1977.
- 89 İsmail Rusûhî Ankaravî, *Minhâcü'l-fukarâ*, Safi Arpaguş (haz.), İstanbul: Vefa Yayınları, 2008; *Nisâbu'l-Mevlevî, Tâhirü'l-Mevlevî* (çev.), Bekir Şahin (haz.), Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2007; *Risâle-i Usûl-i Tarikat ve Biat*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nâfiz Paşa Bölümü, nr. 352. *Risâle-i Usûl-i Tarikat ve Biat, Mevlevilikte Manevî Eğitim*'in içinde neşredilmiştir. Bkz. Safi Arpaguş, *Mevlevilikte Manevî Eğitim*, İstanbul: Vefa Yayınları, 2009.
- 90 Abdülğani b. İsmail b. Abdülğani Dimaşki Nablûsî, *Kitabü'l-Ukudü'l-lü'lüyye fi tariki's-sadeti'l-Mevleviyye*, Bekri Alaeddin (thk.), Dimaşk: Dâru Ninevâ, 2009. Nablûsî Mevlevî olmasa da eser Mevlevîye âdâbına ilişkin olduğu için burada yer vermeyi uygun gördük. Recep Dikici, "Abdülğani en-Nablûsî'nin Mevlevilik Âdâbına Dair el-Ukudü'l-lü'lüyye'si ve Müstakimzâde'nin Şerhi", *X. Millî Mevlânâ Kongresi*, c. 1, ss. 203-211. Ayrıca bkz. Abdulcebbar Kavak, "Şeyh Abdülğani en-Nablûsî'nin (ö. 1143/1731) Mevlevilik Müdafaası: el-Ukudü'l-Lü'lüyye fi Tariki's-Sadeti'l-Mevleviyye Adlı Eseri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2016, sy. 56, s. 1125-1151.
- 91 Millet Ktp. Ali Emiri nr. 1087. Betül Saylan, "Kütahya Mevlevihânesi Postnişi Mustafa Sâkıb Dede ve Sefîne-i Mevleviyân İsimli Eseri", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, 165-180.
- 92 Esrar Dede, *Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyye*, İlhan Genç (haz.), Ankara, 2000.
- 93 Ali Enver, *Semâhâne-i Edeb*, İstanbul: Âlem Matbaası, 1309/1892.
- 94 Süleymaniye Ktp. Serez nr. 1522. Trabzonlu Kösec Ahmed Dede, *et-Tuhfetü'l-Behiyye fi't-Tarikati'l-Mevleviyye Tercümesi -Zâviye-i Fukarâ-*, Ali Üremiş (haz.), Konya: Serander Yayınları, 2008.
- 95 Mevlânâ Ktp. nr. 5446; Sahih Ahmed Dede, *Mecmûatü't-Tevârihi'l-Mevleviyye*, Cem Zorlu (haz.), İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Esrâri Ahrufî'l-Matbahi'l-Mevlevî'si,⁹⁶ Mustafa Vahyî Efendi'nin (ö. 1285/1868) *ed-Dürretü'l-Azîziyye fî'l-Fevâidi'l-Kaviyye'si*,⁹⁷ Hüseyin Azmi Dede'nin (ö. 1893) *Nuhbetü'l-Âdâb, Beyânü'l-Makâsîd ve Miftâhü'l-Kulûb'u*,⁹⁸ Aşçı İbrâhim Dede'nin *Risâle-i Tercüme-i Ahvâl-i Aşçı Dede-i Nakşî el-Mevlevî'si*,⁹⁹ Tâhirü'l-Mevlevî'nin (ö. 1951) *Çilehâne Mektupları*,¹⁰⁰ Veled Çelebi İzbudak'ın (ö. 1953) *Hâtıralarım'ı*,¹⁰¹ Âsaf Hâlet Çelebi'nin (ö. 1958) *Mevlânâ ve Mevlevîlik'i*,¹⁰² Muhittin Celal Duru'nun *Tarihî Simalardan Mevlevî'si*,¹⁰³ Abdülbaki Gölpınarlı'nın (ö. 1982) *Mevlevî Âdâb ve Erkânı ve Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik'i*,¹⁰⁴ Hamit Zübeyir Koşay'ın (ö. 1984) "Mevlevîlikte Matbah Terbiyesi" adlı makalesi,¹⁰⁵ Mehmet Önder'in (ö. 2004) *Mevlânâ ve Mevlevîlik'i*,¹⁰⁶ H. Hüseyin Top'un *Mevlevî Usûl ve Âdâbı*,¹⁰⁷ Sezai Küçük'ün *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*¹⁰⁸ ve Safi Arpaguş'un *Mevlevîlik'te Mânevî Eğitim*¹⁰⁹ adlı eserleri bu konuda geçmişten günümüze Mevlevî âdâbı hakkında malumât edinilebilecek başlıca eserlerdir.

Tarikat âdâbına ilişkin literatürüyle dikkat çeken bir diğer tarikat Nakşibendiyye tarikâtıdır. Nakşibendiyye, Bahâeddin Nakşibend'e (ö. 791/1389) nispet edilen tarikattır. Orta Asya'dan yayılmaya başlamıştır. İlk dönem Nakşibendî metinlerinde âdâbı ele alan kitaplara rastlanmamaktadır. Zira bu dönem tarikâtın âdet ve merasimleri öne çıkarmadığı bir dönem olarak görülmektedir.¹¹⁰ Tarikatın âdâbına ilişkin

96 Abdülganî Dede, *Dürrü'l-Berzahi'l-Mânevî fî Esrâri Ahrufî'l-Matbahi'l-Mevlevî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Zühdü Bey nr. 116.

97 Mustafa Vahyî Efendi, *ed-Dürretü'l-Azîziyye fî'l-Fevâidi'l-Kaviyye*, Matbaa-i Âmire, 1281/1864.

98 Sâfi Arpaguş, *Hüseyin Azmi Dede -Hâl Tercümesi ve Risâleleri-*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014. Hüseyin Azmi Dede'nin zikredilen risaleleri bu çalışma içinde yayınlanmıştır.

99 Aşçı İbrâhim Dede, *Risâle-i Tercüme-i Ahvâl-i Aşçı Dede-i Nakşî el-Mevlevî*, Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi (haz.) İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.

100 Tâhirü'l-Mevlevî (Olgun), *Çilehâne Mektupları*, Cemal Kurnaz, Gülgün Erişen (haz.), Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.

101 Veled Çelebi İzbudak, *Tekke' den Meclis'e Sıra Dışı Bir Çelebinin Anıları*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

102 Âsaf Hâlet Çelebi, *Mevlânâ ve Mevlevîlik*, Ankara: Hece Yayınları, 2002.

103 Muhittin Celal Duru, *Tarihî Simalardan Mevlevî*, İstanbul, 1952.

104 Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1963; *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1953.

105 Hamit Zübeyir Koşay, "Mevlevîlikte Matbah Terbiyesi", *Türk Yurdu*, sy. 27, 1927, ss. 133-137.

106 Mehmet Önder, *Mevlânâ ve Mevlevîlik*, İstanbul, 1998.

107 H. Hüseyin Top, *Mevlevî Usûl ve Âdâbı*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 2001.

108 Sezai Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, İstanbul: Vefa Yayınları, 2007.

109 Safi Arpaguş, *Mevlevîlik'te Mânevî Eğitim*, İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, 2015. Bu çalışmada Mevlevî seyrü sülûkünün mahiyeti ve eğitim süresi içerisinde kemâle ermeyi hedefleyen dervişlerin karşılaştıkları durumlara ilişkin detaylara yer verilmektedir. Bu bağlamda çilenin mahiyetine, matbah-ı şerîfe, bu sürecin önemli figürleri olan dede ve dervişlere ilişkin unsurlar birincil kaynaklardan hareketle değerlendirilmiştir.

110 Necdet Tosun, "Nakşibendiyye", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, Semih Ceyhan (ed.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2015, s. 659.

eserler, Bahâeddin Nakşibend'den sonra kaleme alınmıştır. Yusuf Hemedânî'nin (ö. 535/1140) *Rütbetü'l-Hayat*,¹¹¹ Abdülhâlık Gucdüvânî'nin (ö. 575/1179 veya 617/1220) *Makâmât-ı Yûsuf-ı Hemedânî* ve *Vesâyâ'sı*,¹¹² Muhammed b. Ahmed el-Buhârî'nin *Meslekü'l-ârifin*'i ve *Risâletü'l-Bahâiyye*'si, Salah b. Mübarek Buhârî'nin *Enîsü't-tâlibîn Uddetü's-sâlikîn*'i,¹¹³ Muhammed Pârsâ'nın (ö. 822/1420) *Tuhfetü's-sâlikîn*, *Risâle-i Kudsiyye*¹¹⁴ ve *Risâle-i Keşfiyye*'si, Yakub-ı Çerhî'nin (ö. 851/1447) *Risâle-i Ünsiyye*'si,¹¹⁵ Nizâmeddin Hâmûş'un (ö. 853/1449) *Risâle der Beyân-ı Tarikat-ı Nakşibendiyye*'si, Sadettin Kaşgârî'nin (ö. 860/1456) *Risâle-i Zikriyye*, *Risâle der Teveccüh* ve *Risâle der Kelimât-ı Kudsiyye*'si, Ubeydullah Ahrar'ın (ö. 895/1490) *Vâliyye*¹¹⁶ ve *Fıkarât-ı Nakşibendiyye*'si,¹¹⁷ Abdullah İlahî'nin *Tarikatnâme*,¹¹⁸ *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye*,¹¹⁹ *Meslekü't-tâlibîn ve'l-vâsilîn*¹²⁰ ve *Zâdü'l-müşâkin*'i,¹²¹ Abdurrahman Câmî'nin (ö. 898/1492) *Serrişte-i Tarik-i Hâcegân*'i,¹²² Ali b. Hüseyin Sâfî'nin (ö. 939/1532) *Reşahât*'i,¹²³ Ahmed Kâsânî'nin (ö. 949/1542) *Mecmu'a'sı*, Mevlânâ Lütfullah'ın *Risâle der Tarik-ı Hâcegân-ı Bozorg'u*, Tâceddin b. Zekeriyâ'nın (ö. 1050/1640) *Risâle fi Âdâb-ı Tarikati'n-Nakşibendiyye*,¹²⁴ *Âdâbü'l-mürîdîn*,¹²⁵ *Hüccetü'l-mürîdîn*,¹²⁶ *Nefhatü'l-ilâhiyye fi tarikati'n-Nakşibendiyye* ve *Câmi'u'l-*

111 Yusuf Hemedânî, *Rütbetü'l-Hayat*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya nr. 2910; a.mlf., *Hayat Nedir*, Necdet Tosun (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.

112 Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi nr. 474.

113 Beyazid Devlet Ktp. Veliyyüddin Efendi nr. 1755.

114 Beyazid Devlet Ktp. Veliyyüddin Efendi nr. 3230; Muhammed Parsa, *Risale-i Kudsiyye: Muhammed Bahaeddin Hazretlerinin Sohbetleri*, Necdet Tosun (çev.), İstanbul: Erkam Yayınları, 1998.

115 Süleymaniye Ktp. Hüsrev Paşa nr. 757; Mehmet Ali Özkan (çev.), İstanbul: Semerkant Yayınları, 2013.

116 Süleymaniye Ktp. Carullah nr. 2055.

117 Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi nr. 2700; Ubeydullah Ahrar, *Tevhid ve Seyr u Süluke Dair Fıkarat*, Abdurrahman Acer (çev.), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

118 Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi nr. 439.

119 Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi nr. 827.

120 Süleymaniye Ktp. Dügümlü Baba nr. 364; Ali Biçer, "Abdullâh-ı İlahî ve Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsilîn", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 1996.

121 Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi nr. 420. *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye, Meslekü't-tâlibîn ve'l-vâsilîn* ve *Zâdü'l-müşâkin*'in Abdurrezzak Tek tarafından transkripsiyonu yapılmıştır. Bkz. Abdurrezzak Tek, *Nakşiliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi Molla Abdullah İlahî*, Bursa: Emin Yayınları, 2012.

122 Süleymaniye Ktp. Ayasofya nr. 1725.

123 Topkapı Ktp. III. Ahmed nr. 1615; Mustafa Özsaray (sdl.), Ali Kaya (ed.), İstanbul: Semerkant Yayınları, 2006.

124 Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi nr. 2448.

125 Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi nr. 2448. Bkz. Ayşegül Mete, "Tâceddin b. Zekeriyâ el-Osmânî el-Hindî ve Âdâbü'l-meşîha ve'l-mürîdîn Eserinin Tahkik ve Tahlili", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2012.

126 Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi nr. 367.

fuâd'ı,¹²⁷ Muhammed Bakibillah'ın *Külliyât-ı Bakibillah*'ı, Abdülganî Nablûsî'nin (ö. 1143/1731) *Miftâhu'l-maiyye fi't-tarikati'n-Nakşibendiyye*'si,¹²⁸ Ali Behçet b. Hüseyin'in (ö. 1822) *Risâle-i Ubeydiyye-i Nakşibendiyye*'si,¹²⁹ İmâm-ı Rabbânî'nin (ö. 1034/1624) *Mektûbât*³⁰ ve *Mükâşefât-ı Gaybiyye*'si,¹³¹ Muhammed Hâşim Kışmî'nin (ö. 1054/1645) *Berekât*'ı,¹³² Adem Benûrî'nin (ö. 1053/1643) *Hülâsatü'l-ma'ârif*'i, Muhammed Nûman Bedahşî'nin (ö. 1060/1650) *Risâle-i Süülûk*'u, Muhammed Mâsum Sirhindi'nin (ö. 1079/1668) *Mektûbât*'ı, Arapzâde Muhammed İlmî'nin (ö. 1130/1718) *Ravzatü'l-maârif ve hadikatü'l-letâif*³³ ve *Mizânü't-tarik*'i, Muhammed Murad Buhârî'nin (ö. 1132/1720) *Risâle-i Nakşibendiyye*,¹³⁴ *Silsiletü'z-zeheb ve Mektubat*'ı,¹³⁵ Mehmed Emin Tokâdî'nin (ö. 1158/1745) *İrşâdî's-sâlikîn*, *Risâle fi hakkı sülûki't-tarikati'n-Nakşibendiyye*,¹³⁶ *Telkîn-i tevhîd-i kalbî ve Etvârü'l-insân*'ı, Neccarzâde Rıza Efendi'nin (ö. 1159/1746) *Terceme-i Muhtasarü'l-velâye*'si,¹³⁷ Abdullah Nidâî'nin (ö. 1174/1760) *Risâle-i Hakkıyye*'si,¹³⁸ Ebû Said Muhammed Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) *Risâle-i Nakşibendiyye*'si,¹³⁹ Şah Veliyyullah Dihlevî'nin

127 Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi nr. 367.

128 Süleymaniye Ktp. Esad Efendi nr. 3885. Tercümesi için bkz. Tacüddin Nakşibendi, *Tercüme-i miftâhu'l-maiyye fi tarikati'n-nakşibendiyye*, çev. Osman Bahri, İstanbul: Basiret Matbaası, 1289/1872.

129 Millet Ktp. Ali Emiri nr. 892. Bkz. Melahat Haksever, "Ali Behçet Efendi: Hayatı, Eserleri ve Risâle-i Ubeydiyye-i Nakşibendiye Adlı Eserine Göre Tasavvuf Anlayışı", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, 2002; Mahmut Yücer, Selimiye Tekkesi Şeyhi Ali Behçet Efendi ve Risâle-i Ubeydiyye-i Nakşibendiyesi, *Üsküdar Sempozyumu II: 12-14 Mart 2004 Bildiriler*, 2004, s. 74-99.

130 İmâm Rabbani, *Mektubat-ı Rabbani*, Talha Hakan Alp vd. (çev.), İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013. Bu metin de *Mesnevî*'de olduğu gibi çeşitli yönleriyle çalışılmış bir eserdir. Bu konuda Arthur F. Buehler ve Ethem Cebecioğlu'nun çalışmaları bulunmaktadır. Konu hakkında yapılan tez için ayrıca bkz. Mehmet Benlioğlu, "Tasavvufta İç Tenkit Geleneği: İmâm-ı Rabbânî'nin Mektûbât'ı Örneği", Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi SBE, 2016.

131 Süleymaniye Ktp. Esad Efendi nr. 1688; İmâm-ı Rabbani, *Manevi Yolculuk/Mükâşefât-ı Gaybiyye*, Necdet Tosun (çev.), İstanbul: Sufi Kitap, 2006.

132 Muhammed Hâşim Kışmî, *Berekât: Zübdetü'l-Makamat İmâm-ı Rabbani ve Yolundakiler*, A. Faruk Meyan (çev.), İstanbul: Berekat Yayınevi, 1974.

133 Süleymaniye Ktp. Kasideczade nr. 727.

134 Süleymaniye Ktp. Ayasofya nr. 4183; bkz. Mehmet Ünal, Aliye Yılmaz, "Muhammed Murâd-ı Buhârî ve "Risâle-i Nakşibendiyye" Adlı Eseri", *Turkish Studies= Türkoloji Araştırmaları*, 2014, 1535-1549.

135 Süleymaniye Ktp. Darülmünevi nr. 275.

136 Topkapı Ktp. Hazine nr. 1734.

137 Muhammed es-Semerkandî, *Terceme-i Muhtasarü'l-velâye*, Neccarzâde Rıza Efendi (çev.), Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi nr. 2589.

138 Süleymaniye Ktp. Darülmünevi nr. 170; Abdullah Nidai-yi Kaşgari, *Abdullah Nidai-yi Kaşgari ve Hakkıyye risalesi/Risâle-i Hakkıyye: İnceleme, Metin, Çeviri*, Güller Nuhoglu (thk. ve çev.), İstanbul: Simurg Yayınevi, 2004.

139 Millet Ktp. Ali Emiri Arabi nr. 4323; Muhammed Hadimi Efendi, *Maneviyat Yolcularına Hediyeler/Tuhfetü'l-müluk fi irşadi's-süluk*, Ömer b. Abdullah el-Akşehiri (çev. ve şrh.); çev. ♣

(ö. 1176/1762) *Kavlü'l-cemil fi beyâni sevâi's-sebil'i*,¹⁴⁰ Kösec Ahmed Efendi'nin (ö. 1191/1777) *Silsiletü'l-Hâcegân*,¹⁴¹ *Tuhfetü'l-ahbâb*¹⁴² ve *Şerh-i Risâletü'n-Nakşibendiyye li'l-Hâdimî'si*, Mazhar-ı Cân-ı Cânân'ın (ö. 1195/1781) *Kelimâtü't-tayyibât*'ı, Turhallı Mustafa Efendi'nin (ö. 1208/1794) *Risâle-i Lâhûtiyye, Mürşidü's-sâlikin*¹⁴³ ve *Risâle fi tarikatı'n-Nakşibendiyye ve âdâbuhâ'sı*, Beyzâde Mustafa Efendi'nin (ö. 1200/1785) *Risâletü's-sülûk'ü*,¹⁴⁴ Müstakimzâde Süleyman'ın (ö. 1202/1788) *Tuhfetü'l-merâm*,¹⁴⁵ *Şeriatü't-tarika, Âdâb-ı Ulu'l-Elbâb*¹⁴⁶ ve *Risâle-i Tarikat-i Nakşibendiyye'si*,¹⁴⁷ Naîmullah Behrâiçi, *Mâlûmât-ı Mazhariyye*¹⁴⁸ ve *Beşerât-ı Mazhariyye'si*, Kadı Senâullah Pânîpatı'nın (ö. 1225/1810) *İrşâdü't-tâlibîn'i*, Köstendilli Süleyman Şeyhi'nin (ö. 1235/1819) *Leme'ât-ı Nakşibendiyye*¹⁴⁹ ve *Medâr-ı sâlikân fi etvâr-ı Hâcegân*'ı, Abdullah ed-Dehlevî'nin (ö. 1240/1824) *İzâhu't-tarika*,¹⁵⁰ *Makâmât-ı Mazhariyye, Mekâtib-i Şerife, Risâle-i Murâkabât* ve *Risâle-i Meşgûliyye'si*, Ebu Said Fârûkî'nin (ö. 1250/1835) *Hidâyetü't-tâlibîn'i*,¹⁵¹ Rauf Ahmed Müceddidî'nin (ö. 1253/1837) *Dürrü'l-Ma'ârif* ve *Merâtibü'l-vusûl'u*,¹⁵² Ahmed Said Müceddidî'nin (ö. 1277/1861) *Enhâru'l-Erbaa'sı*,¹⁵³ Muhammed Nûri Nakşibendî'nin (ö. 1280/1864) *Murâkabe Risâlesi*,¹⁵⁴ Muhammed Mâsum Ömerî'nin (ö. 1341/1922) *Sebu'l-esrâr*

Hasan Alakese, İstanbul: İnsan Yayınları, 2002; Ramazan Muslu, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Nakşibendîlik Risâlesi'nin Tahlili", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sy. 4, s. 197-220.

140 Şah Veliyyullah Dihlevî, *el-Kavlü'l-cemil fi beyâni sevâi's-sebil*, Muhammed Abdülkadir Nassar, Ahmed İbrahim Abdülhamid (thk.), Kahire: Darü'l-Cudiyye, 2010.

141 Süleymaniye Ktp. Esad Efendi nr. 1421; Abdalbaki Uysal, "Kösec Ahmed Trabzoni ve Silsiletü'l-hâcegân fi adâbi ubûdiyyeti'l-a'yan adlı eseri", Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2000.

142 Süleymaniye Ktp. Aşir Efendi nr. 422.

143 Necdet Şengün, "XVIII. Yüzyılda Tokat'ta Bir Nakşî: Turhallı Şeyh Mustafa Efendi ve *Mürşidü's-Sâlikin*'i", *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, 2015, c. 3, s. 259-277.

144 Süleymaniye Ktp. Carullah nr. 2053.

145 Süleymaniye Ktp. Esad Efendi nr. 3740.

146 Zekeriya Yıldız, "Müstakimzâde Sadeddin Süleymân b. Muhammed'in (1718-1782) "Âdâb-ı Ulu'l- Elbâb" Adlı Risâlesi Bağlamında Tarikat Âdâbı ile İlgili Görüşleri", Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2007.

147 Serpil Ocak, "Müstakimzâde Süleyman Sadeddin'in Nakşibendiyye Tarikatının Usûl ve Adâbına Dair Görüşleri", Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi SBE, 2014.

148 Necdet Yılmaz, "Anadolu'da Bir Müceddidî Mensubunun Eseri: Naîmullah-ı Behrâiçi'nin Ma'mûlât-ı Mazhariyye'sinin Türkçe Tercümesi", *Uluslararası İmâm-ı Rabbânî Sempozyumu Tebliğleri*, 2018, s. 237-246.

149 Engin Bedir, "Köstendilli Süleyman Şeyhi'nin "Lemeat-ı Nakşibend" Adlı Eseri (İnceleme ve Metin)", Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2010.

150 Millete Ktp. Ali Emiri Farsi nr. 84.

151 Beyazıd Devlet Ktp. Beyazıd nr. 3823; Mehmed Hıfzı (çev.), nr. 3285.

152 Süleymaniye Ktp. Esad Efendi nr. 1424.

153 Süleymaniye Ktp. İzmirli İsmail Hakkı nr. 121.

154 Muhammed Şemseddin Efendi Nuri, *Risale-i Murakabe*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1282/1866. Ayrıca bkz. Muhammed Nuri Şemsüddin Nakşibend, *Risale-i Murakabe*: ➤

*fî medârici'l-ahyâr*¹⁵⁵ ve *Risâle fî usûli't-tarîki'n-Nakşibendî'si*,¹⁵⁶ Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin (ö. 1242/1827) *Risâletün fî't-tarîk*, *Risâle-i Râbûta*, *Risâletün fî âdâbi'z-zikri'l-mürîdîn*, *Risâle fî'l-murâkabe* ve *Mektûbât*,¹⁵⁷ Muhammed el-Bağdâdî'nin *Hadîkatü'n-nediyye'si*,¹⁵⁸ Gazzîzâde Abdüllatif'in (ö. 1247/1832) *Mergûbü's-sâlikîn'i*,¹⁵⁹ Abdullah Ferdî'nin (ö. 1274/1857) *Nazmü'l-leâlî*, *Âdâb-ı Nakşibendiyye* ve *Mecmu'a'sı*,¹⁶⁰ Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî'nin (ö. 1275/1858) *Kifâyetü'l-mürîd min mühimmâtî't-tarîk'i*, Muhammed b. Abdullah el-Hânî'nin (ö. 1279/1862) *el-Behcetü's-seniyye fî âdâbi't-tarikati'l-aliyyeti'n-Nakşibendiyye'si*,¹⁶¹ Mustafa İsmet'in (ö. 1289/1872) *Risâle-i Kudsiyye'si*,¹⁶² Mehmed Raif Efendi'nin *Mizânü's-sülûk'ü*,¹⁶³ Süleyman Zühdi Hâlidî'nin *Mecmuatü'r-resâil alâ usûli'l-Hâlidîyye'si*, Nûrî'nin *Manzûme-i âdâb-ı zikir'i*,¹⁶⁴ Halil Nurullah Zağravî'nin (ö. 1311/1893) *Âdâb-ı sâlikân'ı*,¹⁶⁵ Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî'nin (ö. 1893) *Câmiu'l-usûl'u*,¹⁶⁶

Nakşibendiye Tarikatının Murakabe Risalesi: Tasavvuf Alemi: Kendi İç Alemine Bakış, Sabri Çağlayan (sdl.), İstanbul: Çağlayan Yayınları, 1974.

155 Muhammed Ma'sum Ömerî Nakşibendi, *Risaletu's-seb'îl-esrar fî medarici'l-ahyar*, Ebü's-Şeref Muhammed Abdülkadir el-Müceddidi (thk.), İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1331. Burhan İşliyen, "Muhammed Mâsûm Ömerî'nin "es-Seb'u'l-esrâr fî-medârici'l-ahyâr" Adlı Eserin Tercüme ve Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, 1996.

156 Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi nr. 404.

157 Mevlana Hâlid b. Ahmed Hâlid-i Bağdadi, *Mektubat*, Abdülkerim Müderris (nşr.), 1242/1827, Bağdad: L'academie Kurde, 1979.

158 Süleymaniye Ktp. Düğümlü Baba nr. 273.

159 Gazzîzâde Abdüllatif, *Mergûbü's-sâlikîn*, Şaban Karaköse (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

160 Süleymaniye Ktp. Pertev Paşa nr. 266. Abdullah Ferdî'nin burada adı geçen eserlerinin tamamı zikredilen kaynaktan bulunmaktadır.

161 Muhammed b. Abdullah el-Hânî, *Behcetü's-seniyye fî âdâbi't-tarikati'l-aliyyeti'l-Halidiyyeti'n-Nakşibendiyye*, Kahire: el-Matbaatü'l-Meymeniyye, 1319; *Âdâb*, A. Hüsrevoğlu (çev.), İstanbul, 1995.

162 Mustafa İsmet, *Risale-i kudsiyye fî't-tarikati'l-aliyyeti'n-Nakşibendiyyeti'l-Halidiyyeti'l-Müceddidiyye*, İstanbul: [y.y.], 1274.

163 Mehmed Raif, *Mizanü's-süluk*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1300.

164 Nuri, *Manzûme-i adab-ı zikir en-Nakşibendiyyü'l-Halidi'er-Risaletü'l-manzûme fî adabi'z-zikri'n-Nakşibendiyyeti'l-Halidi*, İstanbul: [y.y.], 1308.

165 Gümüşhacıköy Ktp. nr. 219.

166 Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi, *Câmiü'l-usul fî'l-evliya*, Ahmed Ferid el-Mezidi (thk.), Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007; *Veliler ve Tarikatlerde Usul*, Rahmi Serin (çev.), İstanbul: Pamuk Yayınları, 1977; *Câmiu'l-Usul ve Eki*, Hüsameddin Fadiloğlu (çev.), İstanbul: Milsan Basın, 2007; Tural Latıfov, "Ahmet Ziyaeddin Gümüşhanevi'nin (K.S.) Camiu'l-Usül Adlı Eserinde Tasavvufi Eğitimin Merhaleleri", Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, 2015. Ayrıca bkz. Hür Mahmut Yücer (ed.), *Uluslararası Gümüşhanevî Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 1-2 Haziran 2013; İhsan Günaydın vd. (eds.), *I. Uluslararası Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 3-5 Ekim 2013.

Halil Hamdi Dağstâni'nin (ö. 1928) *İrşâdii'r-rağbîn*'i,¹⁶⁷ Abdülmecid el-Hânî'nin (ö. 1318/1900) *Hadâiku'l-verdiyye*¹⁶⁸ ve *Sâdetü'l-ebediyye*'si¹⁶⁹ Nakşibendiyye tari-katının âdâbını içeren veya müellifinin Nakşibendiyye tarikatına mensup olduğu bilinen metinlerdir.¹⁷⁰

Âdâb literatürü konusunda ele alınması gereken bir diğer tarikat Halvetiyye'dir. Ömer Halveti'ye (ö. 800/1397-98) nispet edilen tarikat, İslam dünyasının en yaygın tarikatıdır. Halvetiyye tarikatı, Rüşeniyye, Cemâliyye, Ahmediyye ve Şemsiyye olmak üzere dört ana kola ayrılmıştır. Tarikatın âdâba ilişkin yazılmış eserleri ise şunlardır; Yiğitbaşı Veli Ahmed Şemseddin Marmaravî'nin (ö. 910/1504) *Hurde-i Tarikat*'ı,¹⁷¹ Sünbül Sinan'nın (ö. 936/1529) *Tarikatnâme*'si,¹⁷² Şeyh Ömer Fuâdî'nin (ö. 1046/1636) *Mi'yâr-ı Tarikat*'ı,¹⁷³ Şeyh Karabaş-ı Veli'nin (ö. 1097/1686) *Mi'yâr-ı Tarikat* veya *Tarikatnâme*'si,¹⁷⁴ Niyazî-i Mısırî'nin (ö. 1105/1694) *Risâle-i Usûl-i Tarika*'sı,¹⁷⁵ Nüreddin Cerrâhî'nin (ö. 1133/1721) *Mürşid-i Dervişân*'ı,¹⁷⁶ Şeyh Abdullah Salâhaddin-i Uşşâkî'nin (ö. 1197/1783) *Tuhfetü'l-Uşşâkiyye*'si,¹⁷⁷

167 Halil Hamdi, *İrşâdii'r-rağbîn*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1307/1890.

168 Abdülmecid b. Muhammed b. Muhammed Hani, *el-Hadaikü'l-verdiyye fi ecillai'n-Nakşibendiyye*, Kahire: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1890; [*Nakşi Seyhleri*], Mehmet Emin Fidan (çev.), İstanbul: Semerkand, 2011.

169 Süleymaniye Ktp. İzmirli İsmail Hakkı nr. 3802

170 Nakşibendiyye tarikatı içerisinde yazılmış âdâb eserlerine yer verilen bu bölümde Fatih Yıldız tarafından hazırlanan Hüseyin Hamdî Efendi'nin *Hasbihâlî's-sâlik fi akvemi'l-mesâlik* eserinin girişindeki bilgilerden yararlanılmıştır. Nakşibendiyye tarikatının âdâbına ilişkin ayrıca bkz. Necdet Tosun, *Bahâeddin Nakşibend Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2002; a.mlf., *İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî Hayatı, Eserleri, Tasavvufî Görüşleri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.

171 Süleymaniye Ktp. Hekimoğlu Ali Paşa nr. 438. Günümüz harflerine aktarılmış hali için bkz. Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin Marmaravî, "Hurde-i Tarikat", *Halvetî Şâbânî Yolunun Âdâbı*, Mustafa Tatcı (haz.), İstanbul: H Yayınları, 2013, ss. 137-157. Ayrıca bkz. Mustafa Tatcı, Halil Çeltik ve Cemal Kurnaz, "Türk Edebiyatında Mi'yar Geleneği İçinde Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin Marmaravî'nin Hurde-i Tarikat'ı", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2000, c. 1, sy. 3, s. 43-64.

172 İÜ. Merkez Ktp. İbnülemin nr. 2956.

173 Milli Kütüphane nr. A-951. Şeyh Ömer Fuâdî Efendi, *Menâkıb-ı şerif-i pir-i halvetî hazret-i Şa'bân Veli*, Kastamonu: Vilâyet Matbaası, 1294; *Hız. Pir Şaban-ı Veli Menkıbeleri*, Muhammed Bedirhan (sdl.), İstanbul: Nefes Yayınları, 2011.

174 Süleymaniye Ktp. Esad Efendi nr. 3537. Karabaş-ı Veli Ali Alaaddin, Ahmed Rifat Nevrekobi ve Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin Marmaravî, *Halvetî Şabani Yolunun Adabı -Miyar-ı Tarikat-*, Mustafa Tatcı, İstanbul: H Yayınları, 2013.

175 Çorum İl Halk Ktp. nr. 845/1.

176 Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi nr. 2501.

177 Süleymaniye Ktp. Tahir Ağa Tekke nr. 612. Şeyh Abdullah Salâhaddin-i Uşşâkî, *Tuhfetü'l-Uşşâkiyye (Uşşâkî Sâliklerinin Âdâbı)*, Şeyh Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî (çev.), M. Erol Kılıç (haz.), İstanbul: Sufi Kitap, 2016.

Muhammed b. Hasan Halvetî Semennûdî'nin (ö. 1785) *Tuhfetü's-sâlikîn*¹⁷⁸ ve *el-Âdâbü's-seniyye limen yurîdu tarîka Sâdâti'l-Halvetiyye'si*,¹⁷⁹ Mehmed Şâkir el-Halvetî en-Nûrî'nin (ö. 1266/1849) *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a'sı*¹⁸⁰ ve Harîrîzâde'nin *Kenzü'l-Feyz'i*.¹⁸¹

Anadolu'da Hacı Bayram Veli (ö. 833/1430) tarafından kurulan Bayramiyye tarikatı farklı kollara ayrılmış ve bu kolların tarikat âdâbına ilişkin metinleri yazılmıştır. Bayrâmiyye tarikatından Emîr Osman Hâşimî'nin (ö. 1003/1595) *Tarîkatnâme'si*,¹⁸² tarikatın Celvetiyye kolunun kurucusu Azîz Mahmud Hüdayî'nin (ö. 1038/1628) *Tarîkatnâme'si*¹⁸³ ve tarikatın bu kolunun mensubu Selâmî Ali Efendi'nin (ö. 1103/1691) *Tarîkatnâme'si*,¹⁸⁴ Bayramiyye-Şemsiyye'nin Himmetiyye kolunun kurucusu Bolulu Himmet Efendi'nin (ö. 1095/1684) *Âdâb-ı Hurde-i Tarîkat*¹⁸⁵ ve *Tarîkatnâme'si*¹⁸⁶ bu tarikatın başlıca âdâb eserleridir.

178 Muhammed el-Münir es-Semennûdî, *Tuhfetü's-sâlikîn ve delâilü's-sâirin li-menheci'l-mukarrabin*, Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2009. Ayrıca bkz. Mehmet Şirin Ayış, "Muhammed b. Hasan es-Semennudî ve Tuhfetü's-Sâlikîn Adlı Eseri", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c. 3, sy. 6, s. 45-70. Mehmet Şirin Ayış "Muhammed b. Hasan es-Semennudî'nin Hayatı Eserleri ve Tarikat Âdâbı ile İlgili Görüşleri", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, 2014.

179 Süleymaniye Ktp. Düğümlü Baba nr. 218. Ayrıca bkz. Mehmet Şirin Ayış, "Muhammed b. Hasan es-Semennudî ve "Âdabu's-Seniyye" Adlı Eseri", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c. 4, sy. 8, s. 244-268.

180 İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları nr. 59/6.

181 Necdet Tosun, "Harîrîzâde'nin Kenzü'l-Feyz İsimli Eserine Göre Halvetiyye'de Tasavvufî Eğitim ve Âdâb", *Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu*, 4-6 Mayıs 2014 ss. 73-79. Tarikatın âdâbına ilişkin ayrıca Fahreddin Erenden'in *Envâr-ı Hazret-i Pir'*ine bakılabilir. Eser M. Fahrettin Dal tarafından yüksek lisans tezinin içinde neşredilmiştir. Bkz. M. Fahrettin Dal, "Fahreddin Erenden'in Tasavvufî Görüşleri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2006, ss. 48-222.

182 İstanbul Belediye Ktp. Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin nr. 797, 1259.

183 Beyazıt Devlet Ktp. Veliyyüddin Efendi nr. 1038. Aziz Mahmud Hüdayî, *Arapça ve Türkçe Tarîkatnâme*, Nevzat Özkan (haz.), Kayseri: Kıvılcım Yayınları, 1998. Ayrıca bkz. Rifat Okudan, "Azîz Mahmud Hüdayî Kuddise Sırruhû'nun Tarîkatnâme-i Türkî Adlı Eserine Göre Tarikat Edepleri", *Azîz Mahmud Hüdayî Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, c. 1, 20-22 Mayıs 2005, ss. 261-274; Nadirhan Hasan, "Azîz Mahmud Hüdayî'nin Tarîkatnâme ve Hazîni'nin Cevâhîru'l-Ebrâr İsimli Eserlerinde Tarîkat Âdâbı", *Azîz Mahmud Hüdayî Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, c. 1, 2006, ss. 283-289. Celvetiyye'nin âdâb-erkânı için bkz. Hasan Kamil Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdayî ve Celvetiyye Tarikati*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, ts.

184 Hacı Selim Ağa Ktp. Hüdayî, nr. 273, 474.

185 Topkapı Sarayı Ktp. nr. 181. Bolulu Himmet'in bu eseri mensurdur. Sabahat Güler, "Bayramiyye Meşayihinden Şeyh Himmet'in "Adab-ı Hurde-i Tarikat" İsimli Eseri", *Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Akşemseddin Hazretleri Vakfı Yayınları, 1990, ss. 228-239.

186 Millet Ktp. Ali Emîrî nr. 509. Bkz. Meliha Tapsız, "Bolulu Himmet Divan, Manzum Tarikatname, Âdâb-ı Hurde-i Tarikat", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 1995. Tapsız, çalışmasında Bolulu Himmet'in (ö. 1095/1684) *Tarikatname'si* ve *Âdâb-ı Hurde-i Tarikat*'ının transkripsiyonlarına yer vermektedir.

Sühreverdiyye tarikatının Zeynüddin Hafî'ye (ö. 838/1435) nispet edilen kolu Zeyniyye âdâbını ihtiva eden metinlerin başlıcaları Zeynüddin Hafî'nin *el-Vesâyâ'l-kudsiyye*,¹⁸⁷ *Risâle fî Âdâbi's-sûfiyye*¹⁸⁸ ve *Menhecü'r-reşâd*'ıdır.¹⁸⁹ Sühreverdiyye tarikatının bir kolu olması dolayısıyla Şihabüddin Sühreverdi'nin (ö. 632/1234) *Avarifü'l-maârif*inin yanı sıra *Âlâmü'l-hüdâ ve akîdetü erbâbi't-tükâ*¹⁹⁰ adlı daha çok akide konularını içeren metni de âdâb konularında tarikatın kaynaklarından biri olarak kabul edilmiştir. Tarikatı Anadolu'ya getiren Abdullatif Kudsi (ö. 856/1452) tarikat âdâbına ilişkin *Tuhfetü'l-mevâhib fî'l-makâmat ve'l-merâtib*¹⁹¹ ve *Hâdi'l-kulûb ilâ likâi'l-Mahbûb*'u¹⁹² kaleme almıştır. Tarikatın sonraki dönem halifelerinden Tosyalı Şeyh Nasuh Efendi de (ö. 924/1518) bu konuda *Risâletü'l-âdâbiyye*'yi kaleme almıştır.¹⁹³ Şehâbeddin Ahmed Sivâsî'nin *Risâletü'n-necat*'ı¹⁹⁴ bu tarikat içinde âdâba ilişkin yazılmış bir diğer eserdir.¹⁹⁵

D. Âdâb Hakkında Oluşmuş Akademik Literatür

Son olarak âdâbu's-sûfiyye literatürüne yapılmış akademik katkılara bakıldığında, bu çalışmaların, çalışılan alana ve araştırmacının amacına göre içerik ve kapsam bakımından farklılık gösterdiği görülmektedir. Çoğunlukla tasavvuf, edebiyat ve tarih alanlarında yapılan söz konusu çalışmalar; bir eserin tercümesi, tahkiki ya da çeviri yazısı şeklinde olabilmektedir. Bu bağlamda Türkiye'de yapılan çalışmaların genellikle metin incelemesi, çeviri yazı veya tercüme şeklinde olduğu ve bu çalışmaların özellikle Osmanlı dönemi âdâb metinleri üzerine yoğunlaştığı görülmektedir.¹⁹⁶ Bunun yanı sıra metin tahkikiyle birlikte içerik değerlendirmesine veya metnin tercümesi ve tahliline yer verilen çalışmalar da bulunmaktadır.¹⁹⁷ Ayrıca çalışmada konu edilen müellifin, bir eseri veya ilgili

187 Süleymaniye Ktp. Ayasofya nr. 2155. Bkz. Bekir Köle, "Zeynüddin Hafî: Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Anlayışı ve el-Vasâyâ'l-kudsiyye Adlı Eserinin Tahkiki", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2001.

188 Süleymaniye Ktp. Uşşaki Tekkesi nr. 23.

189 Süleymaniye Ktp. Ayasofya nr. 2112.

190 Süleymaniye Ktp. Ayasofya nr. 1656.

191 Süleymaniye Ktp. Ayasofya nr. 4802.

192 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar nr. 167.

193 Süleymaniye Ktp. Esad Efendi nr. 1683.

194 Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi nr. 431.

195 Tarikatın âdâbına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Reşat Öngören, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

196 Ahmet Çal, "İrşâdü'l-Mürîd ile'l-Murad fî Tercemeti'l-Mirsadi'l-İbad", Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, 2008. Kasım b. Mahmud Karahisarî'nin *Mirsâdü'l-ibâd*'ın Farsça'dan Türkçeye tercümesidir. Çal tarafından yapılan çalışmada eserin dil özellikleri incelemeye tabi tutulmuş ve transkripsiyonu yapılmıştır.

197 M. Nedim Tan, "Tasavvuf İstilahlarının Teşekkül Dönemi Açısından Şakîk-i Belhî'nin *Âdâbü'l-ibâdât*", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 45, 2013, ss. 155-190.

eserin şerhleri çerçevesinde seyrü sülûk âdâbına dair görüşlerinin ele alındığı¹⁹⁸ çalışmalar da yapılmıştır.

Âdâbu's-sûfiyye literatürü üzerine yapılan çalışmalarda seyrü sülûk kavramına bir yönüyle yer verilmektedir. Bu örnekler dışında âdâbu's-sûfiyye çalışmalarının bir kısmı belli bir tarikatın âdâbına metin çerçevesinde odaklanırken¹⁹⁹ bir kısmı ise belli bir esere bağlı kalmaksızın yapılan çalışmalardır.²⁰⁰ Ayrıca seyrü sülûkü ele alan çalışmalara ilaveten bir sūfînin, tarikatın usûlüne ilişkin değerlendirmelerine ve seyrü sülûk anlayışına yer veren araştırmalar bulunmaktadır.²⁰¹ Bununla birlikte tarikat âdâbı üzerine yazılmış bir eserin içeriği hakkında bilgi veren çalışmalar da yapılmıştır.²⁰² Bir yönüyle âdâbu's-sûfiyye çerçevesinde değerlendirilebilecek kavramları ele alan Türkçe çalışmaların sayısı oldukça fazladır. Bu çalışmalar genellikle tarikat uygulamalarına konu olan mürşid, mürid, zikir türleri ve mekânla ilgilidir.²⁰³ Âdâbu's-sûfiyye türü eserler hakkında genel bilgiler içeren Mustafa

198 Zeliha Öteleş, "Abdülganî en-Nâblusî Şerhi Bağlamında İbnü'l-Fârîz'ın Kasîde-i Tâiyye'sinde Seyr u Sülûk", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2014.

199 Ali Çoban, "Cezire-i Mesnevî ve Şerhlerine Göre Mevlâî Sülûkü", Doktora Tezi, Necmeddin Erbakan Üniversitesi SBE, 2014.

200 Hüseyin Özcan, "Bektâşî Âdâb ve Erkânı", Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2001.

201 Ayşe Aka, "Hacı Bektaş Velî'nin Vilayetname'sine Göre Dini İnanç Adap ve Erkânlar", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2003; Nevzat Özkan, "Tarikatnâme Türü ve Yunus Emre Divanı'nda Tarikat Âdâbı İle İlgili Unsurlar", *Diriözler Armağanı: Prof. Dr. Meserret Diriöz ve Haydar Ali Diriöz Hatıra Kitabı*, M. Fatih Köksal, Ahmet Naci Baykoca (haz.), c. 35, Ankara, 2003, ss. 141-148; Hasan Hüseyin Kul, "Mustafa Fevzi Bin Numan ve Kitabı İsbatil Mesalik fi Rabitati's Salik Adlı Eserindeki Tasavvufi Görüşleri", Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2007; Osman Nuri Küçük, "Mevlânâ'da Benliğin Dönüşümü: Sülûk", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2007 (Yayımlanmış hali için bkz. Osman Nuri Küçük, *Mevlânâ'ya Göre Manevî Gelişim -Benliğin Dönüşümü ve Mirâcı-*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2009); Ahmet Ögke, "Oğlanlar Şeyhi İbrâhim Efendi'ye Göre Sohbet Âdâbı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 17, sy. 1, ss. 84-90; Abdurrezzak Tek, "XVII. Yüzyılda Melâmî Şeyhlerinden Sunullah Gaybî'nin Bakışı ile Tarikat Âdâbı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 18, sy. 1, 2009, ss. 209-224; Vahit Göktaş, "Mevlânâ'nın Düşüncesinde Edep", *Uluslararası Mevlânâ ve Mevlevîlik Sempozyumu Bildiriler*, c. 1, 26-28 Ekim 2007, ss. 291-296.

202 Süleyman Gökbülüt, "Ebu'n-Necîb Ziyâüddîn es-Sühreverdî ve Âdâbü'l-Mürîdîn Adlı Eseri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 28, 2008, ss. 135-152. Gökbülüt çalışmasında tercümesini yapmış olduğu *Âdâbü'l-Mürîdîn*'in muhtevasına yer vermekle birlikte âdâb literatürünün ilk örneklerine ve gelişimine dair bilgiler de vermektedir. Kitabın tercümesi için bkz. Ebû Hafs Sühreverdî, *Âdâbü'l-mürîdîn*, Süleyman Gökbülüt (çev.), İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014. Söz konusu eser Gökbülüt'un tercümesinin ilk baskısının yapıldığı 2010 yılında Hamide Ulupınar tarafından da tercüme edilmiştir. Ulupınar'ın tercümesi için bkz. Abdülkâhir Sühreverdî, *Derişliğin Âdâbı*, Hamide Ulupınar (çev.), İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010.

203 İdris Türk, "Tarikatler Öncesi Dönemde Mürşit-Mürîd İlişkisi", Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2002. Türk, tezinin başlığında çalışmasını tarikatler öncesiyle sınırlandırmış olduğunu ifade etmektedir. Fakat çalışmasında dönem sınırlaması ❖

Aşkar'ın *Tasavvuf Tarihi Literatürü* adlı çalışması da burada özellikle anılmalıdır.²⁰⁴ Bu çerçevede Süleyman Uludağ tarafından yazılan *DİA*'daki "Âdâbü'l-mürîd" maddesi de temel başvuru kaynakları arasında sayılabilir.²⁰⁵

Ayrıca 2017'de yayınlanan *Ethics and Spirituality in Islam*, âdâb konusunu mevcut akademik birikim açısından ele alan ortak bir çalışmadır.²⁰⁶ 25 farklı makalenin bulunduğu bu ortak çalışmada "Formation and Formulations of Sufi Adab" adıyla birinci bölümde öncelikle edep kavramının anlam çerçevesi çizilmeye çalışılmış, bu doğrultuda kavramla ilgili meseleler mekân, şahıs ve eser odaklı olarak ele alınmıştır.²⁰⁷ "Adab as Ethics: Norm and Transgression within the Three Monotheisms" isimli ikinci bölümde Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslâm'da edebî uygulama alanlarına yer verilmiş olup bazı özel gruplarla ilgili meseleler ele

yapılmaksızın mürşid ve müridin ilişkisiyle ilgili kavramlara yer vermektedir. Hayri Karaca, "Tasavvufta Sefer Kavramı", Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, SBE, 2006; Kadir Taşpınar, "Tasavvufta Mürşid Rabitası", Yüksek Lisans Tezi, Rize Üniversitesi SBE, 2010; Dilaver Gürer, "Osmanlılar'da Sema, Devran, Raks Tartışmaları ve İki Şeyhülislam Risalesi", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 26, 2010, ss. 1-23.

204 Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006, s. 174-190. Aşkar bu çalışmasında âdâb literatürü içerisinde yazılmış ilk eserin Yahyâ b. Muâz er-Râzî'nin *Kitâbü'l-mürîdîn*'i olduğunu ifade etmekte, tanıttığı eserleri Abdülkâhir Sühreverdî'nin *Âdâbü'l-mürîdîn*'iyle başlatıp Abdülbâki Gölpinarlı'nın *Melevî Âdâb ve Erkânı* adlı eseri ile bitirmektedir.

205 Süleyman Uludağ, "Âdâbü'l-mürîd", *DİA*, c. 1, 1988, ss. 336-337. Bu çerçevede *Dâiretü'l-maârif-i buzurg-i İslâmî* ve *ER3* de anılabilir. Bkz. Âzertâş Âzernûş, "Edeb", *DMBİ*, c. 7, ss. 296-317; Erik S. Ohlander, "Adab in Sufism", *ER*, Leiden: Brill, 2009-1, ss. 40-43.

206 Çalışma için bkz. Francesco Chiabotti (ed.) vd., *Ethics and Spirituality in Islam: Sufi Adab*, Leiden: Brill, 2017.

207 Denis Gril, "Adab et éthique dans le soufisme. Quelques constats et interrogations" adlı makalesinde tasavvufta edep ve etik meselelerini gözlemlemiş ve bu konulara ilişkin sorularını sormuştur. Annabel Keeler, Florian Sobieroj ve Francesco Chiabotti tarafından kavramın anlam çerçevesinin şahıs üzerinden tespiti yapılmıştır. Keeler, tasavvufun erken döneminde edep kavramı üzerinde durmuş, Sehl et-Tüsterî'nin öğretilerini bu minvalde değerlendirmiştir. Sobieroj Kuşeyrî'nin *Uyûnü'l-evcibe fi funûni'l-es'ile*'si üzerinden tasavvufî ahlâkî edebî perspektiften değerlendirmeyi amaçlarken Chiabotti ise Kuşeyrî'nin ilâhî isimler anlayışı içinde edep pratiğini *et-Tahbîr fi ilmi't-tezkîr*'i üzerinden ele almıştır. Bkz. Annabel Keeler, "The Concept of adab in Early Sufism with Particular Reference to the Teachings of Sahl b. 'Abdallâh al-Tustarî (d. 283/896)"; Florian Sobieroj, "Literary Perspectives in Qushayrî's Meditations on Sufi Ethics: The 'Uyûn al-ajwiba fi funûn al-as'ila"; Francesco Chiabotti, "Éthique et théologie: la pratique de l'adab dans le traité sur les Noms divins d'Abû l-Qâsim 'Abd al-Karîm al-Qushayrî (al-Taḥbîr fi 'ilm al-tadhkîr)". Jean-Jacques Thibon ve Ahmet T. Karamustafa edep ile ilgili yaklaşımları, mekânla ilişkili olarak ele almışlardır. Thibon, III. ve IV. yüzyıllarda Nişabur'daki manevî eğitim ve edep anlayışını ele alırken Karamustafa Fars menkıbelerini edep perspektifinden okumayı *Esrârü't-tevhîd* üzerinden yapmaktadır. Bkz. Jean-Jacques Thibon, "Adab et éducation spirituelle (tarbiya) chez les maîtres de Nishâpûr aux iiie/ixe et ive/xe siècles"; Ahmet T. Karamustafa, "Reading Medieval Persian Hagiography through the Prism of Adab: The Case of Asrâr al-tawḥîd".

alınmıştır.²⁰⁸ Çalışmanın üçüncü bölümü edeple ilgili meselelerin hangi türler içerisinde değerlendirildiğine ilişkin çalışmaların yer aldığı “Genres of Sufi Adab: Manuals, Hagiographies, and Adab as Literature” başlığını taşımaktadır.²⁰⁹ Çalışmanın son bölümü tasavvuf âdâbının son asırlardaki durumu üzerinden incelendiği “Sufi Adab and Modernity” başlığını taşımaktadır. Francesco Chiabotti, Eve Feuillebois-Pierunek, Catherine Mayeur-Jaouen, Luca Patrizi editörlüğünde yapılan bu çalışma, alanın tanınmış isimlerinin makalelerini içermekte, edep konularının ilk dönem eserlerinden Osmanlı'ya kadar işlenişi ve nasıl incelenebileceğine ilişkin mevcut literatürdeki en nitelikli derleme olarak gözükmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla Türkçede henüz böyle bir ortak çalışma mevcut değildir.

Değerlendirme ve Sonuç

Sonuç olarak âdâbu's-sûfiyye metinlerinde tarikat kültürü yaygınlaştıkça bir tema değişimi ve buna bağlı olarak bir kapsam genişlemesi gözlemlendiği söylenebilir. Hicrî II. ve III. asırlarda Şakîk-i Belhî ve Muhâsibî gibi müelliflerin kulluk edebi çerçevesinde kalan anlatımları Serrâc ile birlikte tasavvufî eğitimin pratiklerine odaklanmıştır. Serrâc öncesi metinlerde uygulamaya dönük edep anlatımı oldukça azdır. Serrâc'la birlikte uygulama detayları kapsam bakımından genişlemiş ve bu detaylar tasavvuf metinlerinde yer almaya başlamıştır. Bu yeni anlam çerçevesi, zâhirin edebi ve bâtının edebi şeklinde kategorileri de beraberinde getirmiştir. Kavramın anlamında meydana gelen değişimle birlikte edep etrafında şekillenen literatürün çerçevesi de değişmiştir. Sülemî'yle birlikte tarikat pratiklerine ilişkin unsurlar literatürün içeriğini şekillendirmeye başlamıştır. Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr ismi ise tarikat âdâbının bir mekân merkeze alınarak gerçekleşmesine zemin hazırlaması dolayısıyla bu noktada önem kazanmaktadır. Böylelikle hicrî V. yüzyıl ve sonrasında yazılan eserlerde mekâm ve ihvânı da dikkate alan bir âdâb anlatımı görülmektedir. Bu açıdan Kuşeyrî, mürid ve şeyhin sorumluluklarına ilişkin detayları da ele almasıyla dikkat çeker. Âdâbu's-sûfiyye eserlerinde tarikat içi unsurlar olarak karşımıza çıkan konuların Gazzâlî'de Müslümanların genelini kapsar şekilde ve fikhî yönüyle de ele alındığı görülmektedir. İbnü'l-Arabî'ye kadarki anlatımların çeşitli yönleriyle İbnü'l-Arabî'de akisleri görülmektedir. Ebu'n-Necîb

208 Nathan Hofer makalesinde Yahudi mistisizminde edep ve riyâzeti, Elisha Russ-Fishbane ise Yahudi dindarlığında cemiyet ve uhuvveti ele almıştır. Bkz. Nathan Hofer, “Training the Prophetic Self: Adab and riyâda in Jewish Sufism”; Elisha Russ-Fishbane, “Fellowship and Fraternity in Jewish Pietism of Medieval Egypt”. Maria Chiara ise makalesinde Mısır Hıristiyan manastırının yapısını ele almaktadır. Bkz. Maria Chiara, “Un système de règles de conduite dans le monachisme chrétien égyptien (v^e-viie siècles)”. Paul L. Heck ise çalışmasında Gazzâlî'nin düşüncesinde edep fikrine yer vermektedir. Bkz. Paul L. Heck, “Adab in the Thought of Ghazâlî (d. 505/1111): In the Service of Mystical Insight”.

209 Bu bölümdeki makaleler belli eserler çerçevesinde şekillenmiştir. Tasavvufî âdâbın kılavuz tarzı eserlerde, menâkıbnâmelerde ve edebî eserlerde yer aldığı göz önünde bulundurularak bir çalışma alanı oluşturulmuştur.

Sühreverdî'ye gelindiğinde sistemleşen konular, Necmeddîn Kübrâ'da da aynı üslup üzere devam etmiş, Ebû Hafs Sühreverdî'de gerek tarikat pratiklerine gerekse ibadet hayatına dönük yönleriyle kapsamlı bir biçimde değerlendirilmiştir. Tarikatların teşekkülüyle birlikte âdâb konuları tarikat içi edebi ve erkânı, mürid ve mürişdin sorumluluklarını ele alan daha özel metinlerin üretilmesini gerektirmiştir. Tarikatların kollara ayrılması ile bu özelleşmenin âdâb literatürüne yansımaları, hem tarikatın âdâbını hem de prensiplerini konu edinen metinlerde görülmektedir. Anadolu'da teşekkül etmiş tarikatların ve kolların varlığı ile toplumdaki etkinlikleri âdâb literatürünün zenginleşmesinde Osmanlı döneminin önemini göstermektedir.

Tasavvuf'ta Âdâb ve Erkân Risâleleri

Safi ARPAGUŞ - Kübra Betül BAYDAR

Özet

Âdâb literatürü hicri II. asırdan itibaren kulluk âdâbını konu alan metinlerin yazılmasıyla oluşmaya başlamıştır. Tasavvuf düşüncesinde haller ve makamların gündeme gelişi ile mürid-mürşid hukukuna, mürişdin ve müridin sorumluluklarına ilişkin âdâba yer verilmeye başlanmıştır. Daha sonra tarikatların teşekkülüyle birlikte kurumsal bir yapı olarak tarikat âdâbına yer veren metinlerin üretildiği görülmektedir. Tüm bunlar müstakil bir telif tarzı olarak tasavvuf tarihi içerisinde kendilerine yer bulmuştur. Bu makalede ilgili literatür bu tarihsel bağlam üzerinden değerlendirilmeye çalışılmış ve günümüzde ortaya konulan akademik çalışmalar yine bu bağlam dikkate alınarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Tasavvuf Literatürü, Âdâb Literatürü, Tarikat.

Treatises on the Rules of Courtesy and the Fundamental Principles in Sufism

Safi ARPAGUŞ - Kübra Betül BAYDAR

Abstract

Ādāb literature emerged in the second century A.H through the compilation of texts on the ādāb of servitude As “state of being” (*hāl*) and “office” (*makam*) appeared in Sufi thought, this literature started to include the relations between the master and the disciple (*mürīd-mürşīd*) as well as the ādāb concerning their mutual responsibilities. Texts including the ādāb of Sufi orders (*tariqas*) emerged together with their formation as an institution. Each had its own place in the history of Sufism as a separate style of compilation. This article attempts to evaluate the related literature through this historical context including the contemporary academic studies.

Keywords: Islamic Mysticism, Sūfī Literature, Ādāb Literature, Tariqa.